

J. Antoni IGLESIAS i FONSECA

llibres i lectors a la
Barcelona del segle XV

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Biblioteques

1500491992

J. Antoni IGLESIAS i FONSECA

*llibres i lectors a la Barcelona del s. XV.
Les biblioteques de clergues, juristes,
metges i altres ciutadans a través de la
documentació notarial (anys 1396-1475)*

*

lir i pla

J. Alturo

Director: Dr. Jesús ALTURO i PERUCHO

**Àrea Ciències i Tècniques Historiogràfiques
Dep. de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona**

Bellaterra, febrer de 1996

J. Antoni IGLESIAS i FONSECA

llibres i lectors a la
Barcelona del segle XV

A la Gemma

LLIBRES I LECTORS A LA BARCELONA DEL SEGLE XV. LES BIBLIOTEQUES DE CLERGUES,
JURISTES, METGES I ALTRES CIUTADANS A TRAVÉS DE LA DOCUMENTACIÓ NOTARIAL
(ANYS 1396-1475)

ÍNDEX GENERAL

AGRAÏMENTS

INTRODUCCIÓ	pàgs. 1-4
CAPÍTOL I: LA HISTÒRIA DEL LLIBRE A LA TARDOR DE L'EDAT MITJANA	5-37
El perquè d'un estudi sobre el Llibre a la Catalunya baix-medieval	5-6
Cronologia dels estudis sobre la Història del Llibre a Catalunya	7-10
La Història de la Cultura Medieval i el treball de Rubió i Lluch	10-15
L'empremta de Rubió i Lluch per als estudis d'Història de la Cultura	15-31
Les línies de recerca i la Història del Llibre a Catalunya	32-35
Possibilitats d'estudi	35-37
CAPÍTOL II: LA DOCUMENTACIÓ NOTARIAL	38-58
Testaments	40-46
Inventaris <i>post-mortem</i>	47-53
Encants	54-58

CAPÍTOL III: LES BIBLIOTEQUES PER GRUPS SÒCIO-PROFESSIONALS	58-212
3.1. Braç militar	62-65
3.2. Braç eclesiàstic	66-107
3.2.1. Canonges	67-77
3.2.2. Beneficiats	78-95
3.2.3. Altres preveres i membres regulars	95-107
3.3. Braç reial o popular	108-206
3.3.1. Estament ciutadà o superior	109-125
Ciutadans honrats	109-118
(Funcionaris)	118-125
3.3.2. Estaments inferiors	126-206
3.3.2.1. Estament dels mercaders	126-137
3.3.2.2. Estament dels artistes	138-196
Apotecaris, candelers i especiers	138-143
Metges	143-146
Cirurgians i barbers	147-149
Juristes i causídics	150-163
Notaris, públics i reials, i escrivans	163-195
Llibreters	195-196
3.3.2.3. Estament dels menestrals	197-206
3.3.3. Altres propietaris de llibres	207-212
CAPÍTOL IV: ELS CLÀSSICS A LA BIBLIOTECA DE BERNAT D'ESPLUGUES (1433) .	213-225
CAPÍTOL V: LA CIRCULACIÓ DEL LLIBRE	226-275
5.1. Llegats testamentaris	228-236
5.2. Llibres en préstec	236-239
5.3. Llibres en penyora	239-244
5.4. Llibres sense estat determinat	244-245
5.5. Llibres per a vendre o ja venuts	245-256
5.5.1. Llibreters i enquadernadors	246-252
5.5.2. Altres menestrals entorn del món del llibre	252-254
5.5.3. Bidells de la Seu	254-256
5.6. Llibres a compte del salari del notari	257
5.7. Un exemple paradigmàtic de dispersió d'un lot de llibres	258-272
5.8. Indicis de casos semblants a l'apèndix documental	273-275

CAPÍTOL VI: NOTES CODICOLÒGIQUES I PALEOGRÀFIQUES	276-337
6.1. Matèria escriptòria	280-282
6.1.1. Pergamí	280
6.1.2. Paper	280-281
6.1.3. Pergamí i paper	281-281
6.2. Forma i mides dels còdexs	283-285
6.3. Els quaderns i els folis: paginació i numeració	286-287
6.4. Rúbriques i índexs	287
6.5. L'enquadernació	288-301
6.5.1. Còdexs amb posts de fusta cobertes de pell	288-291
6.5.2. Còdexs amb posts de pergamí	291-291
6.5.3. Còdexs amb posts de paper i engrut	292
6.5.4. Còdexs amb posts de tela	292-293
6.5.5. <i>Varia</i>	293-294
6.5.6. Fermalls i ornaments de l'enquadernació	295-301
6.6. Tinta	302
6.7. L'escriptura	303-309
6.7.1. Nomenclatures paleogràfiques en els inventaris	303-305
6.7.2. La lletra	
6.7.2.1. Qualitat	305
6.7.2.2. Mida	306
6.7.3. L'escriptura: disposició en els manuscrits	307-308
6.7.4. Datació de l'escriptura	309
6.8. Caplletres i miniatures	310-315
6.9. <i>Scrit de pròpia mà</i> : còdexs autògrafs	316-331
Canonges i preveres	318-321
Ciutadans	321
Juristes	321-325
Metges	325-326
Artistes i menestrals	326-328
6.10. Còdexs datats	331-335
6.11. La llengua	336-337
CAPÍTOL VII: ALGUNES REFLEXIONS FINALS	338-345
ÍNDEX DE DOCUMENTS	347-356
ÍNDEX ONOMÀSTIC	357-381
BIBLIOGRAFIA	382-406
ÍNDEX GENERAL	408-410

AGRAÏMENTS

Tots hem vist, en fullejar qualsevol treball d'investigació, un apartat d'agraïments a les facilitats que s'han donat per a realitzar-lo, algunes de les quals van permetre superar els problemes que s'anaven plantejant. Aquest treball no vol ésser una excepció. Ni volem que sigui un acte de cortesia més. Els agraïments que donem són sincers i sentits.

En primer lloc, voldria donar les gràcies a la Gemma pels suggeriments i les facilitats que m'ha donat en fer possible que aquest treball fos escrit en una llengua que, tot i estimar-me-la i intentar escriure-la i parlar-la tan bé com sé, no deixa d'ésser una llengua àpresa, adquirida, i, per tant, no dominada totalment; a ella li dec la correcció ortogràfica del català d'aquest estudi. També li agraeixo el seu suport moral i estímulo constant, fins i tot des de la distància de la seva estimada Roma, que varen fer possible que els moments més durs d'aquesta tasca, sempre feixuga per les circumstàncies adverses que en molts moments de la seva realització l'han acompanyat, no ho fossin tant. A ella dedico aquest treball.

Error i encerts dels quals només jo -permeteu-me que torni a fer servir la primera persona del singular: es tracta d'assumir responsabilitats- me'n faig càrrec, tot i les suggerències i correccions del professor Jesús Alturo i Perucho, moltes de les quals he seguit en elaborar-lo. Ell, que va ésser qui em va proposar el tema de Tesi Doctoral i em va animar a sol·licitar la beca FPI per poder dur-la a terme, és també el responsable, juntament amb el seu mestre, el Prof. Manuel Mundó i Marcet, que el meu interès per les anomenades «Ciències i Tècniques Historigràfiques» hagi anat en augment. A ell, per tant, devem aquest estudi.

No podríem deixar d'esmentar, encara que tan sols sigui molt breument, les persones que, d'una forma o d'una altra, han fet possible aquest treball: el Director tècnic de l'Arxiu de Protocols de Barcelona, Dr. Laureà Pagarolas, i la seva auxiliar, Montserrat, que ens han subministrat el material primari per a la seva elaboració, així com material bibliogràfic inèdit. Al personal anònim de l'Arxiu Capitular i de l'Arxiu Municipal de Barcelona també els hem de donar les gràcies, així com als membres de la Biblioteca de Lletres i del Servei de Préstec Interbibliotecari de la nostra Facultat, i a totes aquelles persones que, des de l'antic Departament d'Història de les Societats Pre-capitalistes, es van interessar per aquest tema i ens van permetre de fer ús de la infraestructura a l'abast de qualsevol investigador sense tenir en compte cap dada més.

Encara que ja ho hem anotat, la normativa legal, i un sincer agraïment, ens obliga a deixar constància, i ho fem de grat, que aquest estudi ha estat possible gràcies a una beca de Formació del Personal Investigador (FPI) concedida pel Vice-rectorat d'Investigació de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) en la convocatòria de l'any 1991. Sense aquest ajut, la nostra Tesi no hauria estat possible.

Finalment, hem d'agrair el suport i l'interès mostrat per totes aquelles persones, familiars i amics que, tot i no entendre molt sovint què és realment el que vol dir la tasca investigadora a la Universitat, en algun moment pensaren que valia la pena aquest esforç.

Febrer 1996

INTRODUCCIÓ

Ramon d'Alòs, en ocupar-se, el 1910, dels «Inventaris dels castells catalans»¹, ja manifestà l'absoluta necessitat d'una publicació sistemàtica dels inventaris pel seu interès «per l'història en general, y sobre tot pera la del mobiliari, de la indumentària, de les costums, además d'esser textos interessants per la de la llengua». I afegia: «Proporcionen además, tot sovint, junt amb els documents isolats dels arxius, una de les fonts per l'història de les arts y de la literatura: ... noves gens despreciables que aclareixen punts foscos de la nostra bibliografia y completen el conjunt del patrimoni intel·lectual de Catalunya ab la cita d'una bona partida de llibres que's creyen perduts o els noms dels quals ens eren, fins ara, poch familiars». Després de destacar la importància de la publicació dels inventaris i, alhora, reclamar la recopilació dels ja publicats, per a evitar que aquests tornin «a llur condició anterior de documents inèdits», Ramon d'Alòs expressava el seu desig que «potser no trigarà molt en publicar-se aquest *inventari d'inventaris catalans* d'una manera semblant a lo que ja s'ha fet a l'estranger».

Gairebé mig segle després, un altre dels estudiosos destacats de la Història del llibre a Catalunya, Jordi Rubió i Balaguer, el 1955², tornava a insistir en la conveniència de reunir un *Corpus* d'antics inventaris de biblioteques. La seva publicació aïllada té poca eficàcia i obliga a multiplicar la tasca d'identificació de llibres i autors.

Tot i que centrada en les darreries de l'Edat Mitjana, en una publicació de no fa gaires anys la professora Carme Batlle, en la seva aportació al col·loqui de la Casa de Velázquez de Madrid convocat sota el tema *Livre et lecture en Espagne et en France sous*

¹ *Estudis Universitaris Catalans*, IV, pàgs. 129-192. Les paraules que reproduïm tot seguit són còpia d'aquesta publicació.

² «Sobre la cultura en la Corona de Aragó en el siglo XV», dins les *Actas del IV Congreso de Historia de la Corona de Aragó*, Ponencias 7 (Palma de Mallorca 1955), p.13.

*l'Ancien Régime*³, on va parlar de «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV», va concloure amb una frase que fem nostra:

«Con la publicación del material reunido sobre la Barcelona del siglo XV y su estudio exhaustivo se podría ofrecer una visión más completa del tema que la ofrecida en este trabajo, incluso realizar un libro similar a los comentados sobre Mallorca⁴ y Sicilia⁵».

Aquesta Tesi Doctoral vol fer realitat, encara que només sigui parcialment, aquests desigs.

La nostra investigació ha estat possible gràcies a les aportacions d'un bon nombre d'edicions d'aquest tipus de textos notarials, obra de diversos investigadors i, especialment, de la tasca meritòria, i reconeguda des d'aquest moment, de J.M. Madurell i Marimon, director durant molts decennis de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, que, amb els seus estudis en aquest dipòsit, sense deixar de consultar el fons notarial de l'Arxiu Capítular i de l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona, ens donà un gran nombre de referències pel nostre treball. És innecessari anotar que la seva obra en col·laboració amb J. Rubió i Balaguer, *Documentos para la Historia de la Imprenta y Librería en Barcelona. 1474-1553* (Barcelona 1955), és una altra referència bàsica de consulta per a qualsevol estudi d'aquesta mena.

Tot i les nombroses aportacions, hem descobert també certes mancances, no només en els treballs de Madurell i Marimon, sinó també en els d'altres investigadors, fet que ens permet afirmar que el treball realitzat és molt, però que encara queda molt camí per a recórrer. Les mancances no es limiten als errors de transcripció (Rubió i Balaguer, en un acte inusual en ell, li retrau també aquesta observació en una de les seves publicacions), o d'identificació de les obres (en general, Madurell no acostumava a parlar *in extenso* dels aplecs documentals que aportava a la investigació i es limitava tan sols a fer una petita introducció, si la feia, on destacava els elements anecdòtics o que creia més importants, amb una mancança generalitzada d'índexs d'autors, obres, posseïdors, d'*incipit* i *explicit*, etc., amb alguna excepció), sinó també a la presentació mateixa dels documents: Madurell tenia el costum d'oferir, i els seus registres documentals ho evidencien, molts dels testaments, inventaris i encants de forma **parcial** (amb algunes excepcions, que no deixarem d'indicar en el comentari diplomàtic dels documents). Aquesta mancança l'hem intentada completar amb la localització, correcció i publicació íntegra d'aquells documents incomplets, a més d'aportar-ne molts d'inèdits, alguns importants, com el del notari Bernat d'Esplugues, amb

³Actes publicades a Paris, 1981, pp. 15-34 (cita p.31).

⁴El «llibre» al qual fa referència l'autora són les separates de G.LLOMPART, «El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 48 (1975), pp. 193-240; i 49-50 (1976-77), pp. 57-114. Encara no s'havia publicat l'estudi, monumental i definitiu, de J.N.HILLGARTH, *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, CNRS, Paris 1991, 2 vols, que recull i amplia els treballs de Llopart. Els seus índexs, molt útils, ens han ajudat en algun moment de les nostres recerques, especialment en l'apartat d'identificacions d'obres.

⁵H.BRESC, *Livre et société en Sicile (1299-1499)*, Palermo 1971.

la biblioteca d'autors clàssics més important d'època baix-medieval de tota Catalunya⁶, que, per si sola, podria ésser objecte d'estudi individualitzat.

Això que hem dit no s'ha d'interpretar com una crítica. L'honestat i laboriositat de Madurell i Marimon estan fora de qualsevol dubte: algunes de les seves publicacions responen a un tema monogràfic que exclou la possibilitat d'oferir els llibres que acompanyaven els oferts, que, potser, no acabaven de completar-se mai (estem pensant en els treballs referits exclusivament a manuscrits catalans, d'Eiximenis i de Lull, de còdexs miniats o de cant, etc...). Lamentem que no publicués íntegrament tots els documents referits als llibres que coneixia. Si ho hagués fet, ens hauria ofert sèries de llibres, tan importants com rars, dels segles XIV al XVI, fet que ens hauria facilitat l'estudi bibliogràfic i, quan fos possible, codicològic, com un primer pas per a l'establiment de conclusions sobre la cultura d'aquelles centúries.

Barcelona, com és sabut, fou, per raons geogràfiques, històriques i polítiques, una ciutat important per a les distintes manifestacions culturals: era el pas obligat on convergien els corrents literaris de França i, sobretot, els d'Itàlia, en particular els del sud -amb el centre humanista de Nàpols entorn de la figura central i dominant d'Alfons el Magnànim-.

Aquest estudi no es basa en l'examen directe dels manuscrits originals, ja que no tenim constància de cap fons de manuscrits que hagi estat d'un personate en concret del nostre apèndix que s'hagi conservat íntegre: com a molt, podrem fer alguna referència a algun manuscrit que pugui identificar-se amb la descripció donada a l'instrument notarial i que, encara avui, se'ns ha conservat en alguna biblioteca.

La base del nostre estudi ve constituïda per les descripcions, imprecises i lacòniques, que l'escrivent anotava al dictat d'una persona en el moment de testar o del notari que inventariava una biblioteca. A partir d'aquestes descripcions pretenem extreure tant dades de tipus cultural com de tipus paleogràfic i codicològic -les descripcions dels còdexs, resultat d'una pràctica secular, aporten dades interessantíssimes sobre l'enquadernació, l'escriptura, la il·luminació, la llengua i un llarg etcètera d'elements que intentarem de sistematitzar en els diversos apartats en què dividirem el nostre treball-.

Tampoc no fa gaires anys, els Profs. Àngel Canellas i Josep Trenchs, en la seva participació, l'agost de 1985, a la «Comissió Internacional de Diplomàtica», reunida sota el tema monogràfic *Cancelleria i Cultura*, en la Universitat de Sttutgart, van oferir una ponència titulada *Cancillería y cultura. La cultura de escribanos y notarios de la Corona de*

⁶Aquest inventari es pot consultar a l'Arxiu Capítular de Barcelona, vol. 969; és el doc. 164 del nostre apèndix documental.

*Aragón (1344-1479)*⁷, un documentat estudi bio-bibliogràfic sobre els membres més destacats de la Cancelleria de la Corona d'Aragó, i on, en parlar del fenomen de l'Humanisme -que per a cert corrent historiogràfica s'hauria avançat en més de mig segle a la resta de la península-, anotaven:

«Apenas se ha estudiado esta manifestación humanista en escribanos y notarios de la época que contempla este trabajo: valdría la pena iniciar repertorios documentales seleccionados con este propósito a fin de detectar *núcleos de notarios humanistas*, cronología de la gestión y primeros pasos de este humanismo y vinculaciones efectivas con maestros italianos.»⁸

Iniciar aquest camp de recerca és també un dels propòsits d'aquest treball: les biblioteques dels notaris de la Barcelona d'època baix-medieval, ens permeten qualificar-los d'humanistes? L'aplec documental pretén donar resposta a aquesta qüestió.

El treball ha estat dividit en un seguit d'apartats: un primer, sobre l'estat de la qüestió dels estudis que s'han fet sobre la Història del Llibre a Catalunya; un segon, sobre les fonts emprades en la recerca de documents suficientment il·lustratius (testaments, inventaris i encants, principalment); en el tercer fem l'estudi de les biblioteques a partir de criteris socio-professionals; un quart tracta de forma monogràfica la biblioteca del notari Bernat d'Esplugues; un cinquè comenta la circulació i els canvis de possessió del llibre; a les dades paleogràfiques i codicològiques més interessants que ens ofereix la documentació hem dedicat un sisè apartat; en un setè, i darrer capítol, intentem establir un judici a partir de tot el que hem dit fins aleshores. El text va seguit d'un apèndix documental, amb la documentació barcelonina que hem recollit i treballat, constituït per tres-cents quaranta documents, molts d'ells inèdits i de gran interès; i, finalment, conclou el treball la bibliografia consultada i diversos índexs (de documents, onomàstic, d'autors i obres, d'*incipit* i *explicit*, etc).

⁷Es pot trobar sota aquest títol o el de *Folia Stuttgartensia*, i correspon a una col·lecció de contingut diplomàtic de la Institució «Fernando el Católico» de Saragossa 1988. A més, resums d'aquella ponència es troben, en català, a la revista *Caplletra*, 5 (1988), pp. 5-38, i, en castellà, a l'obra *Cancelleria e Cultura nel Medio Evo*, a cura di G.GUALDO, Roma 1990, pp. 201-239.

⁸Op.cit. p. 17.; la cursiva és nostra.

CAPÍTOL I

LA HISTÒRIA DEL LLIBRE A LA TARDOR DE L'EDAT MITJANA

El perquè d'un estudi sobre el llibre a la Catalunya baix-medieval

Són moltes les aportacions que pot oferir el coneixement dels catàlegs de biblioteques medievals. Poden indicar-nos els recursos intel·lectuals existents en un lloc i època determinats, les classes de lectors i els seus interessos, els *termini ante quem* o data aproximada de composició dels textos -fins i tot d'exemplars concrets- que s'hi esmenten, l'auge de determinats moviments, com l'humanisme, el preu dels llibres, els títols d'obres en llengua catalana o llatina ara no conegudes, indicacions d'obres ignorades d'autors ja coneguts, l'enriquiment de la nòmina d'escriptors i traductors (no s'ha d'oblidar que les traduccions van ésser també un important element de fixació de la llengua, juntament amb la creació original) i un llarg etcètera⁹.

Des de finals del segle XIX s'aprecia un interès creixent en molts països d'Europa per a recollir i editar els vells catàlegs de biblioteques. Espanya es va beneficiar d'aquest corrent gràcies a l'obra *Handschriftenschätze Spaniens* de l'austríac Rudolf Beer¹⁰. Aquesta

⁹Aquest primer apartat reproduïx, parcialment, l'article «El llibre a la Catalunya baix-medieval. Notes per a un estat de la qüestió», *Faventia*, 15/2 (1993), pp.39-73, editada pel Departament de Filologia Clàssica de la U.A.B.

A.DEROLEZ, *Les Catalogues de bibliothèques*, Typologie des Sources du Moyen Age Occidental, ed. L.Genicot, Fasc. 31 (Turnhout 1979), esp. p.66-71. En aquesta exposició podem trobar aquestes possibilitats en detall, a més d'una bibliografia bàsica, precisions sobre l'evolució dels catàlegs a llarg de l'Edat Mitjana i un estudi dels problemes crítics que planteja el seu ús.

¹⁰Aquesta obra, publicada entre 1891 i 1894 en una publicació alemanya, va ésser reimpressa l'any 1894 a Viena.

admirable i encara indispensable obra ressenyava en 616 apartats, organitzats topogràficament, totes les biblioteques antigues i modernes de què Beer tenia notícia, recollia quasi tota la documentació anterior i donava un resum sumari del seu contingut; de les biblioteques antigues publicà extensos extractes dels inventaris. Malauradament, aquest esforç no va tenir continuïtat a l'àmbit espanyol. Mentre que en d'altres països es publicaren importantíssimes edicions col·lectives de catàlegs antics¹¹, a Espanya no va haver-hi res semblant. Això no vol dir, com veurem en aquest estudi, que no s'estudiessin els catàlegs medievals catalans i espanyols. De fet, hi ha un al·luvió d'edicions parcials i completes d'inventaris de biblioteques medievals i, a una escala menor, d'estudis sobre aquestes biblioteques. El problema és que tota aquesta obra quedava essencialment fragmentària, sense el consegüent estudi que articulés tot el que s'ha fet i elaborés una síntesi sobre aquesta base.

No és un desig nou: Ramon d'Alòs, en ocupar-se, el 1910, dels «Inventaris dels castells catalans» i Jordi Rubió i Balaguer, el 1955, com ja hem vist en la introducció, coincidiren en assenyalar la conveniència de reunir un *Corpus* d'antics inventaris de biblioteques.

Dels estudis i edicions fetes fins ara, es pot treure una primera conclusió: tenim moltíssima informació sobre les biblioteques de l'anomenada Corona d'Aragó davant de la relativa escassetat per a la Corona de Castella. En part, això és conseqüència del primer establiment dels arxius notariaus a Catalunya -font inesgotable d'aportacions libràries-; però també es deu al fet que a Catalunya, especialment, hi ha hagut una sèrie constant de professors, arxivers i erudits locals que s'han dedicat pacientment i carinyosament al desenterrament d'aquests antics documents, activitat que no ha trobat un paral·lelisme a Castella. Cal esmentar noms com els Bofarull, els Rubió (Antoni i Jordi), Josep Maria Madurell i Marimon, Josep Mas, Gabriel Llabrés, Pere Pujol i Tubau, Josep Rius i Serra, Josep Gudiol, J.E. Martínez Ferrando, Ramon d'Alòs, Pascual Galindo, Manuel Serrano i Sanz, Joaquim Miret i Sans, Joan Segura i Valls, Ricard Carreres i Valls, Lluís Batlle i Prats, Eduard Junyent, Manuel Betí, Josep Sanchís i Sivera, Gabriel Llompart, Tomàs i Estanislau K. Aguiló, i d'altres, sense comptar els erudits estrangers que també han fet aportacions valuoses, com Jacques Monfrin, Jocelyn N. Hillgarth i A. Maier. En aquest estudi tractarem amb més profunditat aquelles figures que creiem indispensables per a la hipotètica elaboració d'un *Corpus Bibliothecarum Medii Aevii Cataloniae* referit a la Baixa Edat Mitjana¹².

¹¹Exemples com la monumental *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Osterreichs*, 5 vols. (Viena: Akademie der Wissenschaften, 1915-71) o *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, 4 vols. (Munich: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1918-79).

¹²Des d'aquest moment faig constar que, per al present *status quaestionis*, no ens estendrem gaire en els estudis que puguin referir-se a la biblioteca dels reis o nobles catalans, així com a personatges cèlebres del món de la cultura baix-medieval estudiats a través de les seves lectures i que compten amb una àmplia bibliografia (per exemple Arnau de Vilanova o Francesc Eiximenis). Inevitablement, van ser aquells qui des d'un primer moment van atreure l'atenció dels estudiosos -molts dels quals estan aquí representats-.

Cronologia dels estudis sobre la Història del Llibre a Catalunya

D'entre els erudits esmentats, voldríem destacar l'aportació important d'alguns d'ells per la qualitat i continuació ininterrompuda dels seus treballs en relació amb la història del llibre a la Catalunya baix-medieval.

Cal parlar primer de Josep Coroleu i Inglada, Josep Mas i Josep Rius i Serra. Pel que fa al primer, ja des d'un primerenc article publicat el 1878¹³ ofereix dades sobre la petita biblioteca del rei Pere de Portugal¹⁴, posseïdor, d'entre d'altres obres, d'un *Tito Livio* i d'uns llibres intitolats *Ethica de Aristotil, Tulli, De officiis e De viris illustribus* l'any 1464. Un inventari de la capella de Jaume I (1258?) ens transmet la notícia d'un *Missale* i un *Officiarium*¹⁵ i finalment, la correspondència familiar al segle XIV¹⁶ també ens dóna gran quantitat de dades per al nostre estudi: les cartes reials conservades als registres de Cancelleria permeten observar l'interès bibliòfil de monarques com Pere *el Cerimoniós* o Joan I; malauradament, però, no hem conservat epístoles de particulars en nombre suficient com per fer un estudi comparable al realitzat per Coroleu en aquests dos regnats. Així, tenim referències de llibres des del 1371 (amb un *Paulo Orosio*) al 1394 (*Lo Porgatori de Sent Patrici*).

¹³«El Condestable de Portugal, rey intruso de Cataluña», *Revista de Gerona*, II (1878),p.410-20,449-58,500-09.

¹⁴Aprofitant els materials donats sumàriament per J.COROLEU, J.E.MARTÍNEZ FERRANDO en féu ús per a donar detalls més complets i exhaustius sobre tot allò relacionat amb el condestable Pere de Portugal: a *Pere de Portugal, 'rei dels catalans', vist a través dels registres de la seva cancelleria*, Barcelona 1936, p.164-70,239-40, donà 21 refs. a llibres (1464-66), i a *Tragèdia del insigne condestable don Pedro de Portugal*, Madrid 1942, p.229-34, en proporcionà 36 refs. per al mateix període. Essent una biblioteca particular, no especialitzada, trobem tot tipus de matèries.

Del mateix MARTÍNEZ FERRANDO tenim altres treballs que donen importants referències per al nostre treball, per bé que entrats en el regnat de Jaume II: *Jaime II de Aragón: su vida familiar*, Barcelona 1948, 2 vols., amb 6 mencions libràries i «La cámara real en el reinado de Jaime II (1291-1327).Relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona (=A.B.M.A.B.)*, 11 (1953),p.IX-XIX,1-230, amb 42 esments.

¹⁵«Colección de documentos catalanes históricos y hasta hoy inéditos», *Revista de Ciencias Históricas*, 5 (1887),p.367-78, 405-18.

¹⁶*Documents historichs catalans del sigle XIV: colecció de cartas familiars correspondents als regnats de Pere del Punyalet y Johan I*, Barcelona 1889, amb 20 mencions pel període 1350-94.

Creiem que va ésser l'insigne i prolífic Josep Mas¹⁷ (1860-1942), amb els seus estudis monogràfics sobre bibliologia, qui va donar un nou impuls a la història del llibre a Catalunya (ja abans l'obra de Rubió i Lluch, que veurem àmpliament després, va fer un altre tant). Recull interessantíssim¹⁸ de notes relatives a compres i deixes de llibres a distintes esglésies i persones, totes tretes del nostre Arxiu catedralici, permet conèixer aspectes referents a la biblioteca de la Seu. Així, veiem com la nota més antiga és de l'any 1016 -per la qual, el febrer d'aquest any, el bisbe Deodat permuta unes cases per a copiar uns *Decretalia Pontificum*- i no pas la del 1046 donada per Beer (*op. cit.* pàg 65, on el bisbe Guislabert ven un casal a canvi de «libros duos optimos *Gramatice artis*, unus qui vocatur *Priscianus maior* et alter qui vocatur *Construcciones Prisciani Gramatice artis*»)¹⁹, que era considerada fins aleshores com la més vella notícia conservada de l'existència d'aquella llibreria. Dades sobre el preu dels llibres (les notes anteriors al segle XII són relativament abundants i permeten observar, ultra la permuta del 1046 ja assenyalada, el canvi d'un llibre *-ipso libro*, no especificat- per una vaca amb la seva vedella l'any 998; com veiem, tots dos canvis van fer-se en espècie), les matèries i llengües dels llibres, contractes de copistes, llibreters i il·luminadors, enquadernadors, etc. Una altra peça important d'aquest treball és l'inventari dels llibres de la Seu de Barcelona fet el 1421 amb motiu d'una visita pastoral, el més antic dels conservats, on es detalla la seva ubicació: així, anotem com el famós cartulari de la Catedral (els quatre volums dels *Libri Antiquitatum*) romanien custodiats a la sagristia; per la seva localització, i com era d'esperar, tots són llibres estretament relacionats amb l'ofici diví: no hi figura un sol llibre en català i hi manquen també els textos clàssics i els llibres d'arts.

Dels estudis de J. Rius i Serra (1891-1966) relacionats amb la història del llibre, hem

¹⁷Erudit autodidacte, des de molt jove es dedicà a la recerca històrico-arxivística, sobretot a la catedral de Barcelona, de la que fou beneficiat-arxiver. Hi investigà els fons documentals i els dels arxius Diocesà, de la Corona d'Aragó i Històric de la Ciutat. L'importantíssim *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, Barcelona 1906-21, 13 volums, també conté breus mencions de llibres esparses: vegeu per exemple II (1907):p.114; III (1909):p.37-38; X (1914):p.12; XIII (1921):p.231; mencions d'un arc cronològic molt ample: 931-1500.

¹⁸«Notes documentals de llibres antics a Catalunya», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (=B.R.A.B.L.B.), 8 (1915-16), p.155-67, 238-51, 330-45, 400-06, 444-63. L'any abans ja s'havia publicat un altre treball seu, «Notes sobre antics illuminadors a Catalunya», *ibid.*, 7 (1913-14), p.280-84, on recollia 8 esments d'entre el 1391-1500.

¹⁹Ambdues escriptures es poden veure a l'obra de S.PUIG I PUIG, *Episcopologio de la Sede Barcinonense*, Barcelona 1929, p.374-75,385-86. J.E.MARTÍNEZ FERRANDO dedicà al document del bisbe Guislabert un breu article: «Un contrato excepcional en la Barcelona del siglo XI», *Barcelona. Divulgación Histórica* (=B.D.H.), III (1947), p.134-38. Tot i que en aquest treball puguem donar esments libraris alto-medievals, hem de recordar que no és aquest el nostre objectiu. L'estudi d'aquella època mereixeria un tractament distint del que hem donat en aquestes línies. Recentment, el Prof. ALTURO ha presentat una ponència a l'*XIe Colloque International de Paléographie Latine. Bruxelles, 19-21 octobre 1995*, sobre «Les inventaires de livres en Catalogne du IXe au XIIe siècle».

de prescindir en el nostre treball dels referits a Castella²⁰ i a l'època alto-medieval de Catalunya²¹. Sobre la seva primera aportació amb esments libraris baix-medievals, clarament inspirada per l'obra del gran mestre de medievalistes Rubió i Lluch, en parlem en pàgines següents²². Un dels pocs inventaris libraris tarragonins conservats va pertànyer a l'arquebisbe d'aquesta ciutat Arnau Cescomes²³: el 1346 uns 90 volums, de temàtica variadíssima, constituïen la seva biblioteca.

Sense deixar aquesta temàtica, Rius dedicà un treball²⁴ a les biblioteques que es trobaven als inventaris dels béns d'Antoni de Colell (bisbe de Mallorca; 1363), Pere de Luna (bisbe d'Urgell; 1370), Bartomeu de Virgili (Patriarca de Jerusalem; 1400), Bartomeu Peyró (bisbe d'Elna; 1408) i G. Fernández de Heredia (bisbe de Saragossa; 1412), amb un bon grapat de dades interessants per al nostre treball, tot i que algunes depassen els límits espaials definits.

Si a ell devem dades de l'història librària a Tarragona, el mateix podem dir pel que fa a la ciutat de Lleida²⁵: els llibres inventariats el 1339 a Ferrer Colom²⁶, bisbe de Lleida, permeten observar una petita biblioteca particular amb obres de ciència, dret (com a reflex de la seva formació de jurista, trobem present el dret canònic i el dret romà, amb unes *Institutae*, a més del dret propi, representat pels *Usatici*) i hagiografia.

²⁰ «Subsidios para la historia de nuestra cultura», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 5 (1929), p.87-106,247-73, amb 24 esments de biblioteques d'entre el 796-1473; «Bibliotecas medievales españolas», *Revista Eclesiástica*, 2 (1930), p.318-26, dóna els inventaris de 3 biblioteques castellanes d'entre el 1364-70, dues d'elles dels bisbes de Segovia i Lisboa; «Un full visigòtic del segle IX», *Analecta Sacra Tarraconensia (=A.S.T.)*, 12 (També a l'*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, II, Barcelona 1936),p.441-50, amb un inventari de 22 volums de Sigüenza de l'any 1242; i, finalment, l'«Inventario de los manuscritos de la Catedral de Sigüenza», *Hispania Sacra (=H.S.)*, 3 (1950), p.431-65, amb 4 esments de llibres de 1190 ca.-1339.

²¹ «Cartes antigues de Sant Martí Sacosta», *A.S.T.*, 4 (1928), p.343-94. Conté 3 referències a llibres d'aquesta vila gironina datats entre el 1064-1152, i els poquíssims esments, que donen una idea del treball en va que pot fer-se en buidar un cartulari alto-medieval per buscar aquestes referències, trobats a l'obra més coneguda de l'autor, el *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona 1945-47, 3 vols.: I (1945):p.158, II (1946):p.248. Les biblioteques del Besós (986) i Olèrdola (1045), cadascuna amb 5 volums, només contenen llibres litúrgics.

²²Vegeu la nota 42.

²³«L'inventari dels béns d'Arnau Cescomes Arquebisbe de Tarragona», *Estudis Universitaris Catalans (=E.U.C.)*, 15 (1930),p.231-49.

²⁴«Inventaris episcopals», *ibid.*, 17 (1932), p.221-33.

²⁵Tot i ésser seu del primer Estudi General a Catalunya, no disposem de cap treball d'història del llibre comparable als que s'han fet per Barcelona i Girona, com veurem més endavant.

²⁶«La colectoría de Almaraz Cabrespí con el inventario de los bienes del obispo Ferrer Colom (1334-40)», *A.S.T.*, 15 (1942),p.361-96: esp. p.371.

Un últim article de Rius i Serra²⁷, resultat de les seves recerques a l'Arxiu Vaticà (com gran part dels que hem extractat aquí) presenta 8 documents que contenen mencions libràries compreses entre els anys 1321-1423; entre ells n'hi ha un referit a l'inventari de béns de Dalmau de Pontons -procedent de l'Arxiu Capitular i aliè a aquesta miscel·lània-.

La Història de la Cultura medieval a Catalunya i el treball de Rubió i Lluch

Parlar de la història del llibre i les biblioteques al nostre país no es pot fer sense esmentar el gran fundador dels estudis sobre Història de la Cultura que no és altre sinó, com tots els lectors ja hauran suposat, el professor, historiador i home de lletres Antoni Rubió i Lluch (1856-1937). La seva obra, única en molts aspectes, que tingué gran ressò dins i fora de Catalunya, no ha perdut encara la seva vigència: *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, publicada en 2 volums (1908 i 1921). Deixeble de Milà i Fontanals, hereu intel·lectual seu a la Càtedra de Barcelona, el 1904 inicià la seva docència de literatura catalana als cursos anomenats *Estudis Universitaris Catalans*, inesgotable pedrera de bona part dels millors historiadors medievalistes posteriors. Com ja és sabut, dos grans línies d'estudi ocuparen la major part de la seva activitat: la dominació catalana a Grècia (per a la qual dedicà diverses publicacions i el seu conegut *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, obra pòstuma apareguda el 1947) i la literatura catalana medieval. Defensà sempre que, paral·lelament a la investigació bibliogràfica i a l'obra crítica, s'havia de fer recerca arxivística, la qual cosa proporcionaria també una valuosa documentació per a la història de la literatura i la cultura catalanes. Des de la seva docència als *E.U.C.*, com ja hem dit abans, fomentà en els seus deixebles l'interès per a aquesta mena de recerques i formà una escola que forní notables col·laboradors a l'Institut d'Estudis Catalans -alguns dels quals són tractats breument en pàgines següents-. Aquesta és la sòlida base del seu monumental estudi.

En una publicació decimonònica, amb motiu de l'homenatge a Menéndez y Pelayo²⁸, aquest autor cità en el breu apèndix documental esments de llibres relacionats, tots, amb una figura que qualificà de «predecesor de los grandes Mecenas del Renacimiento clásico, un émulo de los Bercheure y Colluccio Sallutato, si no por sus propios trabajos, por los que inspiró, compiló o mandó traducir»: el gran Mestre de Rodes, D. Juan Fernández de Heredia, propietari també d'una biblioteca desitjada tant per reis com per humanistes. Una carta de Joan I a aquest Mestre aragonès datada el 1383 recull la queixa del rei perquè un exemplar del «libro clamado Juseffus, *De bello judayco*» que aquell li havia enviat era incomplet. Més tard, en una altra epístola (1384), on demana aus de falconeria i gossos de

²⁷«Miscelánea vaticana», *ibid.*, 22 (1949), p.179-202.

²⁸A. RUBIÓ I LLUCH, «La lengua y la cultura catalanas en Grecia en el siglo XIV», *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado*, Madrid 1899, vol. I: p.95-120.

caça -no oblidem que aquest rei és conegut amb l'epítet de *el Caçador*- també recull la petició d'un «libro Trogo Pompeo e de los que vos translada el dito philosoffo o traslado de aquellos» (un traductor-copista estava realitzant aquesta tasca per compte del gran Mestre de Rodes). Finalment, la carta de condol de Joan I a alguns priors de l'Orde de Rodes pel traspàs del gran Mestre Fernández de Heredia (1396), reclamant «libros...titulatum *Plutarcum Cronicam magnam Ispaniae et Cronicam Grece* et quendam alium librum vocatum *dels Emperado[r]s*» demostra, un cop més, l'estima que aquell rei sentia per les seves traduccions i encàrrecs.

Un segon article, aquest amb el comentari de Lluís Nicolau d'Olwer²⁹, recull noves dades sobre els interesos dels reis catalans per les obres escrites: així, per exemple, Jaume II el 1308 demana al conegut Arnau de Vilanova «opus predictum seu *Speculum medicine...pro conservatione nostre salutis*» i, més tard, el 1333, Alfons III ordena al pintor Ferrer Bassa que il·lustri «quendam librum, in quo sunt scripti *Usatici Barchinone et Consuetudines Cathalonie*».

Com a complement provatori de l'autenticitat de la Crònica del rei Jaume I, Rubió edità els testimonis i documents que en el segle XIV donen fe, d'una o altra manera, de l'existència d'aquell llibre i la seva difusió³⁰. Per això aporta els cinc esments que comprenen des de l'any 1313 (on el rei Jaume II comunica al seu cosí, el rei Sanç de Majorca, que ha ordenat fer la còpia que ell demanà del *librum actuum felicis recordationis Regis Jacobis*) fins al 1371 (on, explícitament -com es veu per l'*incipit* transcrit- hi ha la referència al *Llibre dels Feys* que ens ha pervingut).

L'indispensable, encara avui, *Documents per l'història de la cultura catalana medieval*³¹, abraça la història de la cultura catalana des de les darreries del segle XIII (amb el regnat de Jaume I) fins a començament del segle XV, en què s'extingeix la dinastia catalana, comprenent els regnats d'Alfons II, Jaume II, Alfons III, Pere III, Joan I i Martí l'*Humà*. Per a determinar la seva extensió es va prendre com a punt de partida l'aparició del fet literari en llengua vulgar, encara que no es van deixar de banda altres aspectes culturals importants *per se*. Així, la bibliografia catalana no es presenta, en rigor, en els registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, fins a les darreries del segle XIII: la primera dada important

²⁹A. RUBIÓ I LLUCH i LL. NICOLAU D'OLWER, «Cartes literàries del segle XIV», *E. U. C.*, 1 (1907), p.40-42. En aquest breu article ja es parla d'una "*Colecció (em premsa) de documents del XIV^{en} sigle referents a la nostra cultura literaria*" que sembla la monumental obra de RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història...*, apareguda l'any següent.

³⁰«La Crònica del Rey en Jaume en el XIV^{en} segle», *ibid.*, 1 (1907), P.349-57.

³¹Creiem que cap ressenya d'aquest estudi no pot superar la feta per un dels seus més estrets col.laboradors, el seu fill J. RUBIÓ I BALAGUER, publicada al *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya (=B.B.C.)*, VI (1920-22), al qual remetem per la seva exposició didàctica sobre aspectes com els llibreters, els copistes i il.luminadors o el preu dels llibres, tots ells elements presents en aquesta abundosa i sorprenent informació documental: òbviament, els esments libraris més interessants surten en aquesta ressenya.

que registra en aquest ordre de la producció és la traducció catalana de la *Biblia* feta per Jaume de Montjuïc per encàrrec d'Alfons II el 1287³².

Com l'autor mateix indica, les dues grans bases per a la confecció del seu *Diplomatari* són la bibliografia ja publicada i el treball d'arxiu. Molts altres autors -que seria prolix d'enumerar ara- van publicar documents amb esments libraris, però molt sovint aquestes dades, per la seva dispersió o per la restringida difusió de la publicació, romanen encara en l'oblit per part dels estudiosos; per això, alguns dels documents aquí reproduïts no són inèdits. En qualsevol cas, a l'hora de recollir-los, les transcripcions han estat compulsades amb els originals, omplint buits i esmenant errades. Però això no resta valor a la gran tasca d'arxiu portada a terme per Rubió i els seus importants col·laboradors, dels quals parlarem més endavant. Tres anys els van permetre un buidat sistemàtic dels registres i milers de cartes reials, conservats a l'A.C.A., del període cronològic ja esmentat: uns 2.000 registres des de finals del XIII fins a principis del XV. Com l'autor reconeix, aquesta tasca feixuga, superior a l'esforç individual, va ésser possible gràcies a la col·laboració d'un entusiast i emprenedor grup d'estudiants de la seva classe de Literatura Catalana dels mítics *Estudis Universitaris Catalans* des del curs 1905-1906³³. Alumnes avantatjats, com demostra la seva trajectòria intel·lectual posterior: parlem del seu propi fill, Jordi Rubió i Balaguer³⁴, Ramon d'Alòs i de Dou³⁵, Francesc Martorell i Trullàs³⁶ o en Ferran Valls i Taberner³⁷ -no

³²És el doc. IV del *Diplomatari*, vol. I, p.6-7. Datat el 25 de desembre de 1287, va ésser donat a conèixer per F.CARRERAS I CANDI, «Primera traducció catalana de la Bíblia (segle XIII)», *Revista de Bibliografia Catalana*, 4 (1904), p.48-58, anticipava en més de mig segle les dades que sobre la seva existència es tenien fins aleshores. Després d'aquest primer estudi, d'altres han aprofitat el testimoni: per a posar només uns exemples, sense ànim d'exhaustivitat, podríem esmentar P.BOIGAS, «La Bíblia a Catalunya», *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, II, p.125-140, Montserrat 1967; J.PERARNAU, «Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals», *Revista Catalana de Teologia (=R.C.T.)*, 3 (1978), p.17-98 o el volum monogràfic de P.Riché & O.Lobrichon, *Le Moyen Age et la Bible*, Paris 1984.

³³En paraules de RUBIÓ I LLUCH: "Tal es l'origen del present *Diplomatari*. Be's pot dir que ell, en el seu pensament y en el seu desenrotllament, es fruit dels *Estudis Universitaris Catalans*; es obra més aviat colectiva que personal, obra de compenetració entre'l mestre y els deixebles, obra d'altruisme científic, modesta y abnegada..." (*Documents...*, op.cit., I, p.XII).

³⁴Sobre la contribució a la història del llibre i les biblioteques d'aquest autor en parlarem en pàgines successives. Aquí volem donar, només, la referència bibliogràfica sobre el volum IX de les seves "Obres completes", titulat *Mestres, companys i amics*, Barcelona 1991, que recull 43 treballs, d'extensió i d'abast molt diferents, en els quals el Dr. RUBIÓ es refereix a mestres, amics, companys i deixebles, tot comentant-ne algun aspecte, entre els quals consta la gran influència que, en un primer moment de les seves trajectòries personals, va suposar el mestratge de RUBIÓ I LLUCH. Donarem alguns exemples en notes successives.

²⁸ibid., p.58. Com recorda RUBIÓ, "Ramon d'Alòs i de Dou, que després va anomenar-se Ramon d'Alòs-Moner" (p.185). Va escriure una sèrie d'articles on les biblioteques i esments libraris juguen un important paper expositiu.

³⁶ibid., p.57-58. Sols o en col·laboració, va continuar també amb qüestions relacionats amb el tema que ens ocupa en una sèrie d'articles.

podem deixar d'esmentar que altres alumnes destacats d'aquests cursos als *E.U.C.* van ser Lluís Nicolau d'Olwer³⁸, Ferran Soldevila³⁹, Ramon d'Abadal⁴⁰ o A. Duran i Sanpere⁴¹: tots plegats constituïren l'equip de «*macips de l'Institut*», com els anomenà Rubió i Lluch. Els 512 documents que conté el primer volum són un reflex d'aquesta col·laboració modèlica entre investigadors de diferents inquietuds.

El segon volum d'aquesta important obra, elaborat a partir de les mateixes fonts i metodologia, conté 426 documents, un llarg pròleg que parla dels gustos literaris del Casal de Barcelona i que analitza pormenoritzadament la cultura en cada regnat, a més de dedicar-li apartats al tema de l'ensenyament (amb notes sobre Estudis Generals a Catalunya i un apèndix sobre estudiants protegits pels reis d'Aragó) i a l'avanç imparable del català com a llengua de la Cancelleria, i un complet índex de noms propis (onomàstico-toponímic i d'obres) tanquen aquesta insuperable, ara per ara, obra de realització quasi benedictina. Hem d'afegir que aquest segon volum està integrat exclusivament per documentació inèdita, no perquè abans no s'haguessin fet contribucions que encaixarien perfectament amb el plantejament d'aquesta obra, sinó simplement per qüestions d'espai, ja que s'hauria allargat notablement si haguessin donat cabuda a totes les notícies documentals d'interès per a l'objecte extensíssim de la Història de la Cultura. Per cloure aquestes notes sobre aquesta aportació cabdal per a la història del llibre a Catalunya, cal assenyalar només que els 938 documents serien molt més si aquells que han estat indicats, extractats o copiats en breus

³⁷ibid., p.81-84,125. Que se sàpiga, el primer estudi original d'investigació del gran historiador del dret català és una petita col·lecció de documents de caràcter cultural del regnat de Jaume I, trobats a l'arxiu antic de Poblet, conservat a l'A.H.N. de Madrid: «Documents de cultura del regnat de Jaume I, en l'Arxiu de Poblet», *E.U.C.*, 4 (1910), p.476-82. Encara que amb resultats molt pobres -incorporats al II volum del *Diplomatari* de Rubió i Lluch, amb refs. a 3 biblioteques en 1232-42 -, aquest estudi és important per un doble motiu: suposà el primer contacte amb el treball d'arxiu, un dels eixos de la seva vida posterior, i, a més, serví per posar-lo en contacte amb en Guillem Botet, l'autor de les *Costums de Lleida*, qui seria objecte de la seva tesi doctoral (1912). Sense oblidar en cap moment les seves preferències, juntament amb en F.MARTORELL I TRABALL, publicà una llarga i documentada memòria sobre «Pere Becet (¿1365?-1430)», *Anuari Institut d'Estudis Catalans (=A.I.E.Cat.)*, 4 (1911-12), p.576-656. Aquest alt funcionari del primer quart del segle XV era un bibliòfil propietari d'una biblioteca de 144 volums, segons l'inventari fet a la seva mort.

³⁸ibid., p.177. Com se sap, la dedicació d'aquest autor a la cultura alto-medieval fa que també presti atenció, si s'escau, al fenomen de la lectura en una època ja allunyada del nostre estudi.

³⁹ibid., p.160. Veiem com en un primer moment de la seva trajectòria intel·lectual, Soldevila s'inclinà pels estudis d'història cultural, com quan, apassionat per la projecció literària del drama conjugal de la reina Maria de Castella, muller d'Alfons *el Magnànim*, decidí dedicar la seva tesi doctoral (1916) a la biblioteca de la reina.

⁴⁰Juntament amb J.RUBIÓ I BALAGUER, el gran historiador de la Catalunya alto-medieval publicà l'article «Notes sobre la formació de les compilacions de "Constitucions y altres Drets de Catalunya..."», *E.U.C.*, 4 (1910), p.409-45, on hi ha 13 refs. a llibres compostos o copiats entre 1415-24.

⁴¹ibid., p.177. No podem deixar de mencionar els seus estudis sobre esments libraris a localitats concretes o sobre els primers temps de la introducció de la impremta.

notes a peu de pàgina, innombrables, s'haguessin posat com elements integrants d'aquest Diplomatari.

Un treball d'aquestes característiques no podia passar desapercebut. Si més no, va estimular la redacció d'altres treballs que, amb una mateixa visió general sobre la Cultura en un determinat període històric o espai físic, van fer historiadors tan diversos com Josep Rius i Serra⁴², Jeanne Vielliard⁴³, Ricard Carreres i Valls⁴⁴, Amada López de Meneses⁴⁵, Josep Mª Madurell i Marimon⁴⁶ i, darrerament, Martí de Barcelona⁴⁷.

Un estudi de la ciència a la Catalunya baix-medieval no pot obviar les interessants aportacions fetes per la comunitat jueva en aquest camp abans del *progrom* del 1391. Eren ells qui dominaven camps tan diversos com l'astronomia, la medicina, la cirurgia o la cartografia. I el millor vehicle de difusió de coneixements, el llibre, també hi era present:

⁴²«Més documents sobre la cultura catalana medieval», *E.U.C.*, 13 (1928), p.135-170. Aquest petit repertori documental aplega 11 intruments (d'un total de 75) que contenen notícies libràries compreses entre el període 1064-1372 de diferents poblacions de l'antiga Corona d'Aragó. Entre d'altres s'esmenta el legat fet a la catedral el 1078 per Joan, cabiscol de Girona, a la Catedral d'un *librum Expositionis Apocalipsim*, que podria ser l'actual *Beatus* en escriptura visigòtica encara conservat a la Seu.

⁴³«Nouveaux documents sur la culture catalane au Moyen Age», *E.U.C.*, 15 (1930), p.21-40. D'un total de 25 documents, datats entre el 1372-1421, 18 contenen mencions libràries explícites. Són interessants una reclamació de la reina Iolanda a Ramon Alamany de Cervelló d'un *Morals de Job en romanç* (març 1382), els documents que confirmen el monestir cartoixà de Sant Pol del Maresme com un centre intel·lectual, un *scriptorium* on es feien còpies (agost 1387) o les indicacions que l'esmentada reina Iolanda donà al mestre predicador Antoni Canals per a la traducció dels *Evangelis*, encàrrec que sembla que no va poder realitzar-se (novembre 1413).

⁴⁴*El llibre a Catalunya, 1338-1590*. Barcelona 1936. Com a Director tècnic de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, CARRERES fou el primer que explorà les possibilitats que per a una història del llibre i les biblioteques pot donar l'estudi de la documentació notarial. Obra important pel nombre de referències fins al 1481 (data en què apareix per primera vegada uns llibres de *stampa*), però on es veu l'interès preferent de l'autor per la problemàtica de la impremta. A destacar l'aportació dels inventaris del cirurgià de Jaume II, Bernat Serra (1338), i el parcial del jurisconsult Jaume Callís (1434).

⁴⁵«Documentos culturales de Pedro el Ceremonioso», *Estudios Edad Media de la Corona de Aragón*, 5 (1952), p.669-771. De les 113 escriptures donades per l'investigadora, només 3 contenen esments libraris: un *psalteri illuminat* (1368), *lo libre de Godofre de Billo* (1382) i una *istorialia opera* (1384). Després dels treballs dels autors abans citats, junt amb aquest, el panorama cultural del regnat de Pere III de Catalunya sembla força complet.

⁴⁶«Documents culturals medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi», *B.R.A.B.L.B.*, 38 (1979-82), p.301-473. Veure els comentaris fets a la nota 67.

⁴⁷«La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudios Franciscanos*, 91 (1990), p.213-295; 92 (1991), p.127-245, 383-492; aquest treball, però, ha aparegut pòstumament (l'original és de 1935).

en temps de Jaume II⁴⁸, veiem que escriu el 1297 al cèlebre metge de Montpel·lier, Ermengol Blasis, demanant-li un llibre *De cura infirmitatis emorroydanum* o com, el 1301, feia rescatar un *Avicena* empenyorat pel seu cirurgià, Berenguer Sariera. Moltes obres en àrab o hebraïques, d'alt contingut científic a l'època, eren buscades amb afany per alguns personatges del moment, com demostrà el rei Jaume II.

Un molt ben elaborat estudi sobre la cultura en el regnat de Joan I⁴⁹, aprofitant molts dels documents del seu gran diplomata, també permet la inserció d'alguna nota inèdita, com la facilitada pel seu antic deixeble F. Martorell referida a les *Epistoles de Seneca en romanç* que el rei Alfons *el Magnànim* demanava el gener de 1433 al seu lloctinent de Cotlliure Pere Bou.

Pere III és un altre dels reis catalans que sembla mostrar una gran curiositat pel llibre i la lectura. La seva cultura i les seves afeccions s'estenien a totes les manifestacions del saber. Ho volia abastar tot i portar-ho al domini de la llengua catalana; i en el seu regnat podem dir que la cultura s'enriquí amb els més preuats trofeus de la cultura europea. És l'època clàssica de les nostres traduccions d'importantes obres antigues i estrangeres. Se'n feren de totes les llengües, d'entre elles el castellà: ens consta documentalment a la concessió d'una biblioteca històrica al monestir de Poblet (1380), l'existència d'un llibre sobre el Cid, que potser molt probablement es tractava del conegut cantar de gesta: *Liber de Cid Roy Diez in ydiomate castana (sic) in volumine uno*⁵⁰.

L'empremta de Rubió i Lluch per als estudis d'Història de la Cultura

Un dels millors col·laboradors de Rubió i Lluch va ésser el seu fill Jord Rubió i Balaguer (1887-1982), que s'inclinà també pels estudis de literatura catalana medieval des de la seva joventut. Professor, bibliotecari i investigador, entre d'altres mèrits destacables va ésser director entre 1914-32 del «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya» que, a més de difondre arreu l'obra d'aquesta biblioteca, fou una contribució important als estudis bibliogràfics i bibliològics: tenia, per exemple, una secció dedicada a la història del llibre a Catalunya; tanmateix, dirigí entre 1925-36 la revista homònima als cursos en què s'inicià en la investigació: «Estudis Universitaris Catalans». Com el seu pare, l'obra de Jordi Rubió, tant

⁴⁸«Notes sobre la ciència oriental a Catalunya en el XIV^è segle», *E.U.C.*, III (1909), p.389-98;485-88. Dins d'aquest article hi ha més referències libràries, compreses entre 1301-81, però hem cregut convenient citar aquestes dues a títol d'exemple.

⁴⁹«Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *E.U.C.*, 10 (1917-18), p.1-118. Vegeu esp. p.66.

⁵⁰«Significació de l'elogi de l'Acròpolis d'Atenes pel rei Pere'l Cerimoniós», *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios...*, Madrid 1925, 3 vols.,III: p.37-56. Extracte parcial (pàg 53), on també s'esmenten uns *libris historiarum regum Aragonum ac Comitum Barchinone usque ad tempora nostra providimus*.

si es tracta d'estudis bibliològics com literaris, es recolza en una sòlida base documental: alguns dels treballs d'arxiu van comptar amb la col·laboració de Josep Mª Madurell i Marimon, estudiós del que parlarem en pàgines següents.

Junt amb els seus companys Ramon d'Alòs i Francesc Martorell, el 1907 estudià els inventaris de béns de l'Orde del Temple a Catalunya⁵¹, segons la documentació conservada al riquíssim Arxiu de la Corona d'Aragó. El breu però interessant apèndix documental conté referències a 16 biblioteques que posseïen els castells d'aquesta important Orde amb dates compreses entre 1300 i 1326; d'entre les mencions libràries, cal destacar les dues referides a obres en català (les *Costums de la ciutat de Lleyda* i una versió del *Secretum secretorum* d'Aristòtil traslladada a la nostra llengua) i una a un fragment de l'*Epistola ad Pisones* del clàssic llatí Horaci.

Del 1910 data la seva col·laboració amb el seu condeixeble als *E.U.C.* Ramon d'Abadal⁵² quan tractaren el tema de la composició i còpia d'unes obres jurídiques de gran circulació a la Baixa Edat Mitjana.

Unes notes de les seves recerques a la Biblioteca Capitular de Tortosa⁵³ permeten intuir les possibilitats d'un estudi en profunditat sobre la formació i composició de la llibreria del Capítol tortosí que les escasses dades aportades per l'autor, amb extractes i molts inventaris només consignats, sense editar, no arriben a fer realitat.

Un *Alaxandre e Doctrinal* (¿es refereix a la mateixa obra: el *Doctrinale* de Alexander de Villadei, el llibre de text oficial de l'ensenyament del llatí des de les darreries del segle XIII fins ben entrat el segle XV?) es recull el 1331 en els registres de Cancelleria per a l'educació de l'infant Joan; a més, dins dels textos de gramàtica documentats a la Cort reial, tenim un *Tobias* (1334) i un *Llibre de parts e de regles* (1414)⁵⁴. Recordem que fou una gramàtica llatina, la de Perotti, tan elogiada per Erasme, el primer llibre que coneixem estampat a Barcelona. Impresa a Itàlia el 1473, n'arribava novel·lescament un exemplar a les nostres platges i despertava l'admiració de diversos «litterati homines» i, sobretot, d'en Joan Peiró, «vir etsi hispanus, latinus tamen et in Latio educatus». Tot seguit acorden de fer-la estampar a Barcelona, l'any 1475, per amor a la pàtria i perquè «ex horrida culta fieret et pro barbarie latinitatem indueret», segons consta en el colofó.

⁵¹ «Inventaris inèdits de l'Orde del Temple a Catalunya», *A.I.E.Cat.*, I (1907), p.385-407.

⁵² Vegeu la nota 40.

⁵³ «La Biblioteca Capitular de Tortosa», *B.B.C.*, 5 (1918-19), p.119-131. Són més d'un centenar els esments libraris de què disposaríem si els inventaris fossin transcrits i no només se cités el nombre de llibres.

⁵⁴ «Els textos de gramàtica a les escoles catalanes medievals», *Revista dels Llibres*, II,13 (1926), p.67-71.

Un bibliòfil de la segona meitat del segle XV també va atreure l'atenció de Jordi Rubió: Pere Miquel Carbonell⁵⁵. Un inventari parcial inèdit de la seva biblioteca (1484), amb només llibres de clàssics llatins -amb un total de 54 volums- donats per aquest a Gaspar d'Arinyo, secretari reial, mostra els interessos d'un dels primers humanistes de la Catalunya del segle XV.

La Càtedra de Literatura Catalana dels *E.U.C.* (on va succeir al seu pare) i de la Universitat Autònoma de Barcelona també va induir Rubió i Balaguer, com ja va fer aquell, a tenir present el treball d'arxiu. Unes lliçons sobre cròniques catalanes generals van donar lloc a l'article aparegut el 1936 a l'homenatge tributat al seu pare⁵⁶ on va donar un document inèdit relacionat amb la Crònica general de Catalunya i Aragó: una escriptura del registre cancelleresc, datada el novembre de 1375, parla de la traducció del català al llatí d'unes *antiquas croniquas regum Aragonum et comitum Barchinone* que complementava les notícies que sobre aquesta mateixa obra ja havia donat el seu antecessor.

Una de les contribucions més importants de Jordi Rubió a la història del llibre és la seva col·laboració amb Josep Mª Madurell i Marimon per a l'elaboració, el 1955, de *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1533)*⁵⁷.

Aprofitant-se d'un document ja publicat per Rubió i Lluç, elaborà un article monogràfic sobre l'inventari de 112 llibres que van pertànyer a Ramon de Savarés, abat de Ripoll, el 1381⁵⁸. Intervinguts pel col·lector reial segurament per respondre de quantitats degudes a Pere el Cerimoniós, a prec del monestir, el qual li havia manifestat que els manuscrits li eren necessaris (cosa que indubtablement demostra que els monjos s'afanyaven per a incrementar la llibreria), el rei manà al col·lector que els tornés a Ripoll per l'estima que tenia al lloc «in quo tot illustrium maiorum nostrorum corpora requiescunt». No hem d'oblidar que per aquella mateixa data el monarca es preocupava de la construcció de la llibreria de Poblet, a la qual volgué portar la seva important biblioteca històrica, i que aquest monestir cistercenc esdevindrà amb ell panteó reial. L'autor es dedica a estudiar i a identificar els llibres d'aquest inventari (on, curiosament, un petit nucli de còdexs van ésser propietat del jurista vigatà Ramon Vinader, mort el 1351, que no se sap per quin mecanisme van acabar a la biblioteca de l'abat Savarés).

⁵⁵«Els autors clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any 1484», *Miscel·lània Creixells*, Barcelona 1929, p.205-222.

⁵⁶«La versió llatina de la Crònica General de Catalunya i Aragó», *E.U.C.*, 21 (=Homenatge a Antoni Rubió i Lluç, I, 1936), p.343-55.

⁵⁷Vegeu la nota 63.

⁵⁸«Els llibres de l'Abat Savarés a la Biblioteca de Ripoll», *Analecta Montserratensia*, 9 (1961), p.227-37. El document ja el publicà RUBIÓ I LLUÇ, *Documents per l'història...*, II, op.cit. (doc. CCXLVIII, p.233-42).

L'última aportació interessant de Jordi Rubió pel que fa al nostre estudi està datada l'any 1971 i és l'edició d'una obra de Antonio de la Torre y del Cerro⁵⁹, on es recullen 16 esments libraris a Barcelona entre el 1331-1447.

Un altre dels estudiosos importants que dedicà bona part de la seva tasca investigadora a la història del llibre és en Josep Maria Madurell i Marimon (1893-1983), historiador i arxiver. Autodidacta, es dedicà des del 1921 a la recerca històrica. La seva tasca com a arxiver des del 1942 de la secció històrica de l'Arxiu de Protocols de Barcelona -els fons del qual catalogà-, li ha permès de conèixer exhaustivament els seus fons més antics i realitzar, així, un treball resultat del qual són més de 500 publicacions entre llibres i articles. Va superar àmpliament, pel que fa al tema d'aquest estudi, l'opuscle de R. Carreres i Valls⁶⁰, a qui va succeir a l'Arxiu de Protocols. Els seus estudis tractaren temes inclosos en el camp de la història del llibre i de la cultura, la història de l'art (amb dades sobre la vida i l'obra de diversos artistes), les monografies institucionals i biogràfiques o la història de professions i oficis i indústries diverses, entre d'altres. En les línies següents, intentarem apropar-nos a tot allò que ens interessi per a aquesta exposició d'entre la seva variada producció bibliogràfica, i ho desglossarem dels diferents temes esmentats.

La recopilació de notes disperses d'arxiu, resultat de molts anys de recerques i de pacients lectures de les més variades cal·ligrafies, mai fàcils de desxifrar, permet oferir a Madurell una sèrie selecta de documentades referències relacionades amb interessants aspectes de la història de les arts del llibre a Catalunya, abans de la introducció de la impremta, mitjançant la publicació d'extractes de documents, transcripcions parcials d'escriptures al·lusives a l'existència de bon nombre de vells còdexs redactats aquí, fidels exponents de la cultura catalana medieval.

La primera gran aportació de Madurell és l'estudi sobre còdexs trescentistes i quatrecentistes⁶¹. En dos lliuraments, podem conèixer les referències a 94 lots de llibres (ja siguin vendes, inventaris, préstecs, rebuts testamentaris, etc.), que sumen prop de 625 esments explícits, d'un període cronològic comprès entre 1360-1486. Aquest estudi el complementen un índex d'autors per ordre alfabètic, seguits dels títols de les seves respectives obres, un segon índex d'obres (que no especifiquen autor), classificades per un arbitrari ordre de matèries, i una llista final dels *incipit* i *explicit* probables esmentats a alguns textos. D'aquest estudi destacaríem l'inventari parcial dels béns relictes dels difunts notaris de Barcelona Antic de Font (octubre 1360), amb 76 volums, i Bernat Nadal (maig

⁵⁹*Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona. I: Preliminares (1289-1451)*, Barcelona 1971.

⁶⁰Vegeu la nota 44.

⁶¹«Manuscritos trecentistas y cuatrocentistas (Repertorio de notas documentales)», *H.S.*, 4 (1951), p.401-464 i 5 (1952), p.165-78.

1432), amb 25⁶²; l'inventari de la biblioteca de la reina de Xipre, arran de la seva mort el desembre de 1416, amb una relació de 23 exemplars, alguns d'ells amb belles i riques encuadernacions, d'on cal destacar els llibres litúrgics i moltes obres escrites en llatí, català i francès; el lliurament a Esteve Ponç de Fonollet de quatre llibres (entre els quals la crònica de *Bernat Dez Clot*) el desembre de 1425, en qualitat d'hereu universal del seu pare, Guillem de Fonollet; Gaspar Mieres, fill del conegut juriconsult gironí Tomàs Mieres, un cop aconseguida l'emancipació, va rebre pels seus estudis, mitjançant una cessió en dipòsit feta pel seu pare, un lot compost per onze volums, de les més caracteritzades obres del dret romà i canònic, a més d'un *Llibre d'Hores* i un altre de *Salms penitencials* (novembre 1466); finalment, destaquem la famosa biblioteca del monestir de Sant Jeroni del Vall de Betlem o de la Murtra, en 1485, que va ésser desmembrada en part, potser en temps de penúria econòmica, d'un important lot de llibres compost per 36 volums, que aquella Comunitat de religiosos adjudicà al millor postor, en aquest cas el notari barceloní Lluís Jorba. Entre aquells llibres figurava un exemplar manuscrit de la *Methaphisica* d'Albert Magne, aleshores considerat com una rara peça bibliogràfica, «que rare invenitur», i un incunable titulat *Eticha* d'Aristòtil. Podríem continuar, però creiem que això ja dóna una idea de les valuoses aportacions d'aquesta primera recerca de Madurell.

Juntament amb Jordi Rubió i Balaguer, l'autodidacta arxiver publicà una nova valiosíssima contribució per a l'estudi del llibre a Catalunya: es tracta del ja clàssic i esmentat *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1533)*⁶³, que proporciona més de 500 referències de llibres entre 1427-1553, per la qual cosa aquesta obra de títol equívoc també és consulta obligada per a l'el·laboració de la història del llibre manuscrit al nostre país.

Amb un altre investigador, Josep Mª Llorens Cisteró, publicà el 1956 un article, també monogràfic, sobre llibres musicals dels segles XIV-XV⁶⁴. Aquest petit repertori conté esments de 39 llibres a diverses localitats catalanes i en el període comprès entre 1344-1590.

Si hi ha un llibre per excel·lència a l'Edat Mitjana, que es troba present a l'inventari de béns d'un mercader o d'un clergue o és objecte d'un encàrrec sumptuari per part d'algun

⁶²D'en Bernat Nadal oferim al nostre apèndix el testament, l'inventari complet i l'encant de llibres (docs. 146 a 148) i del jurista Gaspar Mieres, del qual parlem tot seguit al text, oferim també el seu inventari de béns del 1475 (doc. 340).

⁶³Barcelona 1955. Tot i que l'apèndix documental d'aquesta voluminosa i valiosíssima obra comença el setembre de 1474, en les notes a peu de pàgina trobem referències sobre textos anteriors a la impremta. Cal destacar la identificació detallada dels llibres inventariats.

⁶⁴«Documentos de archivo: libros de canto (siglos XIV-XVI)», *Anuario Musical (=A.Mus.)*, 11 (1956), p.219-232. Un segon lliurament, aquest cop treball individual, aparegué amb el poc original títol de «Documentos de archivo: manuscritos e impresos musicales (siglos XIV-XVIII)», *ibid.*, 23 (1968-70), p.199-221. Aquí trobem el regests parcials de 30 documents on s'esmenten 58 manuscrits musicals compresos en el període 1356-1464.

noble o dels mateixos reis, aquest és la *Biblia*. Les descripcions tant de còdexs com de llibres impresos apareixen amb més o menys minuciositat de detalls, amb breus referències al·lusives a les principals característiques d'aquests exemplars. A vegades, la transcripció de citacions, particularment d'*incipit* i *explicit*, feta per l'escrivà, és sovint estranya i poc ajustada, degut en part que aquest no copiava a vista del manuscrit o edició sinó al dictat d'un lector. Per al període que a nosaltres ens interessa tenim 76 documents de localitats arreu del Principat i amb dates des del 1336 fins al 1494⁶⁵.

Amb motiu del cinquè centenari del primer llibre imprès en català, les *Trobes en lahors de la Verge Maria*, sortides del taller del Palmart, de València, el 1474, es va fer un llibre commemoratiu i es va pensar en la figura de l'erudit Madurell i Marimon. Continuant amb la seva tasca dins de la història del llibre, donà un treball⁶⁶ amb el regest documental referent a més de 650 manuscrits, continguts en 147 instruments datats entre els límits esmentats al títol del treball, trets únicament i exclusivament d'instruments d'arxiu. Sis índexs arrodoneixen aquest excel·lent treball: el de títols dels manuscrits, una llista d'*incipit* i *explicit*, d'autors que ha pogut identificar, un quart onomàstic, un cinquè geogràfic i un últim i sisè índex de matèries molt especificades. D'entre les curioses particularitats consignades en la regesta documental, assenyalaríem un *Novel Testament* en què s'indica que les capvives (*sic*) estaven totes daurades i historiades (1406); el còdex que parla de «*Fets de Sgléya*, ço és, com lo prevere se vist a la missa», i un «*Cató, en romans*» (ambdós d'un inventari de 1432); la intervenció de Guillem Fontana, traductor del llatí en romanç del manuscrit *De laudibus divinio*, com ho corrobora el text que l'enregistra (1441); en aquest mateix inventari el llibre anomenat *Llätzer* consta que el pintor Pere Rovira el tenia en préstec per llegir-lo; també es certifica que un exemplar del *Libre apellat dels Àngells* estava en poder de Joan Català, escrivà de lletra rodona (1461); també trobem, per finalitzar, el «*Libre de Sèneca de les epístoles que ell tramès a Lucil*, transladades de latí en francès e puy en cathalà» (1448) i el «*libre apellat Sèneca, scrit en vulgar, test e glosa*» (1474).

Com un acte d'homenatge al gran historiador de la cultura catalana medieval Antoni Rubió i Lluch, l'últim estudi de Madurell i Marimon que nosaltres coneixem i que cau de ple dins de la història del llibre a Catalunya el titulà *Documents Culturals Medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi*⁶⁷.

⁶⁵ «Regesta documental de biblias manuscritas e impresas (1336-1600)», *A.S.T.*, 47 (1974), p.27-63.

⁶⁶ *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Biblioteca Profesional de Anaba, 1, Bibliografías, Barcelona 1974. Sense cap mena de dubte, de gran valor, encara que només assenyala els manuscrits en català i no identifica els textos.

⁶⁷ *A.B.R.A.B.L.B.*, 38 (1979-82), p.301-473. D'un total de 170 documents, prop d'un centenar -alguns ja publicats- recullen notícies de llibres: compres, vendes, encàrrecs de còpia, plets per possessió de llibres (com per exemple el mantingut el maig de 1431 entre el convent de la Mercè i Melcior Icart per la propietat d'una *Biblia*), rebuts de recepció, enviaments de lots de llibres, etc. Els esments estan compresos entre els anys 1312-1485 i es complementen amb un índex útil de matèries i noms.

Una part important de la codicologia la representa l'estudi de les miniatures, il·lustracions i inicials historiades que alguns còdexs poden presentar. A més dels títols dels textos i el seu autor, i descripcions dels tipus assenyalats, els inventaris també ens forneixen notícies interessants sobre alguns dels artífexs confeccionadors i il·lustradors d'aquests manuscrits: la nòmina comptaria amb noms com Arnau de la Pena, Rafael i Ramon Destorrents, Francesc Becca, Bernard Gonter, Joan Pasqual, Jaume Cirera -il·lustrador del *Llibre dels Àngels*-, Alfons Rodríguez -pintor i il·luminador d'Alfons el Magnànim-, Guillem Roger, el mestre Vicenç Panyella i els seus deixebles, Joan Martorell i molts altres més. A més, tenim una relació bastant àmplia de còdexs il·luminats i manuscrits miniats en els 85 registres documentals⁶⁸. Sense deixar aquest tema, Madurell ens donà 18 notícies més sobre llibres a la Catalunya dels segles XIII-XV en un article posterior⁶⁹.

Els estudis sobre història de l'art també proporcionen dades per a l'elaboració d'una Història del llibre a Catalunya: Madurell ha exhumat, de fonts notariales, exemples com les capitulacions fetes l'any 1418 a la Seu d'Urgell entre els representants del capítol de Santa Maria d'Urgell i l'escrivà Guillem Roger, per a la confecció i il·luminació d'un llibre titulat *Legender Sanctoral*⁷⁰ -al preu de 4 sous el full o carta, d'acord amb el patró o mostra escollida- o les acordades, el 1498, entre els jurats de la vila d'Areny i l'escrivà Pere dels Senyors, per les quals es comprometia a confeccionar dos llibres anomenats «*Responser, Santurall e Feriall*, scriure, notar, capletrats e perfilats e religats, segons són los de la Seu d'Urgel⁷¹».

En la seva aportació al I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català (Santes Creus, 1966), amb una comunicació sobre les possibilitats de documentar l'art monacal antic a les terres catalanes a través de les referències tretes dels arxius històrics barcelonins⁷², també donà un inventari de tres llibres teològics del monestir cistercenc de Santes Creus del 1318 (entre ells un *Liber Sententiarum*).

Els estudis monogràfics sobre institucions religioses també han recollit, en els treballs de Madurell, mencions libràries. Les recerques dutes a terme per a il·lustrar la història del

⁶⁸ «Códices miniados», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens (=G.A.K.S.)*, 16 (1960), p.85-114. Aprofitant aquest material proporcionat per MADURELL, P.GALINDO ROMEO, «Inventarios y libros», *Suma de estudios en homenaje al Ilustrísimo Doctor Angel Canellas López*, Zaragoza 1969, p.459-502, intenta donar un quadre de conjunt de la cultura bibliogràfica d'aquells dos segles (1340-1540).

⁶⁹ «Il·luminadors, escrivans de lletra rodona formada i de llibres de cor», *G.A.K.S.*, 23 (1967), p.147-70.

⁷⁰ «El arte en la comarca alta de Urgel», *A.B.M.A.B.*, 3 (1945), p.298-99, 307.

⁷¹ *ibid.*, 4 (1946), p.27, 333-34.

⁷² «Notes d'art monacal antic», *I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català. Santes Creus, 1966*. Vol I, p.149-77, Santes Creus 1967.

Priorat de Santa Maria de Natzaret de Barcelona (1311-1660)⁷³ permeten conèixer cinc esments, compresos en el període 1403-1466, relacionats amb el tema que ens ocupa: així, per exemple, sabem que el rei Martí l'Humà, durant la seva eventual estada a València, el 15 de març de 1403, ordenava al prior de Natzaret que deixés un *Missal* a Joan de Casanova, per a treure'n còpia per al rei de Sicília⁷⁴; en l'inventari de Francesc Sirvent, fet el 2 de setembre de 1422, hi trobem inclòs «un altre llibre petit escrit en pergamins appellat *Suma Romandi* glosada» que tenia en penyora pel prior de Natzaret; fra Queralt, d'aquest monestir, adquiria a l'encant públic dels béns del mestre Felip de Malla un exemplar d' *Augustinus, De civitate Dei* de la seva selecta biblioteca, amb la intervenció del venedor de llibres convers Guillem Sacoma; un altre monjo natzarè, fra Joan Torrelles, adquiria en públic encant, l'agost de 1439, el llibre *Dialogus Gregori* procedent de la biblioteca del difunt canonge de la seu barcelonina Francesc Bertran; finalment, tenim també notícies de com fra Joan Martí, religiós d'aquest monestir, el novembre de 1466, adquiria per venda en encant públic dels béns de Pere de Vall dos llibres, que correspondrien a la primera i segona part de l'obra de Sant Agustí sobre el Saltiri (l'inventari parla d'una *Prima parts Agostini super psalterium* i d'una segona part d'aquesta mateixa obra).

Unes «ràpides i improvisades recerques...gràcies a la [seva] condició de jubilat» van permetre a Madurell la redacció d'una monografia sobre el monestir de Valldonzella⁷⁵. Aquí els llibres també apareixen: l'abadessa de Valldonzella, l'agost de 1430, convocava reunió de la seva Comunitat, per tal de tractar com la difunta reina Margarida (vídua del rei Martí i monja professa d'aquest monestir després de la mort d'aquell), per 40 florins d'or d'Aragó, tenia en penyora amb el canonge Pere Palau un *Missal*, segons ordre de la litúrgia cistercenca. L'assemblea capitular acordà recuperar el manuscrit litúrgic, per a destinar-lo al servei del culte del monestir, previ pagament de la quantitat de diner endeutada. També tenim notícia del llegat fet l'agost de 1473 per Domna Timbors de Cardona, religiosa d'aquest monestir, al qual llegava quatre llibres: *Breviari, Diürnal, Psalteri* i *Hores*.

Un interessant aspecte de la història de les arts del llibre a Barcelona és el de l'existència de jueus que integraven l'estament d'enquadradors, vulgarment anomenats *ligadors de llibres* i d'altres individus que negociaven amb manuscrits, en la seva gran majoria també jueus, fins a la destrucció del Call el 1391, reemplaçats després per *llibreters* conversos amb noms cristians. Aquesta branca del comerç bibliogràfic, considerada com una de les més nobles i honroses, va adquirir un gran desenvolupament durant l'Edat Mitjana en consonància amb el grau de cultura literària de l'època. Les notes d'arxiu certifiquen una duplicitat d'activitats desenvolupades per alguns jueus i conversos, els quals simultanejaven

⁷³«El priorat de Santa Maria de Natzaret de Barcelona (1311-1660): notes per a la seva història», *Miscellanea Populetana*, Scriptorium Populeti, 1, Poblet 1966, p.267-83.

⁷⁴Aquest fet ja el recollí A.RUBIÓ I LLUCH, *Documents per...*, op. cit., I, p.425, doc. CCCCLXXXV.

⁷⁵MADURELL I MARIMON, *Miscel·lània de notes històriques del monestir de Valldonzella*, Estudis Cistercencs, 12, Barcelona 1976, p.30-31,58-59.

l'exercici de les professions d'enquadradors i llibreters amb d'altres, idèntiques o complementàries, com les de corredors o venedors de llibres. Madurell⁷⁶ no va passar per alt aquest fenòmen i va donar un repertori onomàstic d'enquadradors jueus i conversos, seguit del de llibreters, venedors i corredors de llibres, també conversos, i encara d'aquells que sense indicació específica del seu ofici, comerciaven directament, o indirectament, i que per diferents motius intervenien en transaccions de còdexs manuscrits.

La comunitat jueva també va ostentar, a la Barcelona baix-medieval, el comerç de la seda. I un nou repertori⁷⁷ alfabètic-onomàstic de mercaders negociants en seda i seders pot proporcionar, de passada, aspectes interessants per a la història del llibre, com per exemple el testament del seder Marc d'Avinyó, on l'octubre de 1445 disposava, entre d'altres coses, que en pagament del deute de 100 florins contret amb la seva germana Leonor, li cedia «unum librum in pergameno scriptum vocatum *Biblia* et duos libros vocatos *Catholicon*, unum in pergameno et alium in papiro scriptos, et alios eciam *libros* meos *ebrance* scriptos».

Els estudis lul·listes de Madurell també ofereixen noves dades libràries. Un dels protectors de l'Escola Lul·liana de Barcelona, Felip de Ferrera, disposà al testament (ca. 1425) que la seva *Biblia*, entre d'altres béns, fos donada en concepte de llegat al monestir de Santes Creus, per a l'ús comú dels monjos de la comunitat cistercenca. L'adquisició, el 1494, d'un lot de llibres per part del conegut bibliòfil i arxiver Pere Miquel Carbonell que passà a engruixir la ja nodrida biblioteca d'aquest personatge és una prova més de l'interès per la lectura o, si més no, pel col·leccionisme, de certs sectors de la societat barcelonina de les darreries del segle XV⁷⁸. Noves aportacions per a la història del Lul·lisme a la Ciutat Comtal, donen notes documentals d'inventaris de béns relictes de persones de diferents classes i condicions (des d'un batxiller en arts i medicina fins a un argenter, passant per un mercader i un misser) amb esments de 22 còdexs i impressos lul·lians fins al 1500, originals o apòcrifs⁷⁹. Finalment, un últim lliurament sobre aquest tema⁸⁰ ens permet conèixer

⁷⁶«Encuadradores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458)», *Sefarad*, 21 (1961), p.300-338; 22 (1962), p.345-72 i 23 (1963), p.74-103. En aquest article, donat en un primer lliurament explicatiu i dos més d'apèndix documental, podem trobar un conjunt de prop de 50 esments libraris, amb llibres de tot tipus, no necessàriament jueus com es pot observar. Nosaltres, en l'apartat 5.5.1 de la Tesi, hem recollit i estudiat tots els llibreters i venedors de llibres que hem documentat.

⁷⁷«El arte de la seda en Barcelona entre judíos y conversos. Notas para su historia», *Sefarad*, 25 (1965), p.247-81. El testament és el doc. 235 de l'apèndix.

⁷⁸«La escuela luliana de Barcelona (Nuevos datos para su historia)», *A.S.T.*, 23 (1950), p.31-66. L'esment librari testamentari es pot veure a la p.40 i el lot de llibres, manuscrits i estampats, adquirit per Pere Miquel Carbonell a la nota 52, p.59-60.

⁷⁹«Miscelánea luliana», *Estudios Lulianos (=E.L.)*, 12 (1958), p.59-76. El regest d'obres lul·lianes és a les p.64-71.

l'inventari dels béns del prevere i protector de l'Escola Lul·liana de Barcelona Bartomeu Bols, que el 1438 comptava amb una biblioteca ben fornida composta per uns 90 volums, amb un nombre important d'obres del mestre mallorquí. Aquesta biblioteca, com moltes, no passà a una persona o institució, sinó que fou subhastada en encant públic pocs dies després de la seva defunció i repartida entre diferents compradors (corredors i venedors de llibres, entre d'altres). A més, comptem amb el testament de Margarida Safont, noble dama barcelonina, que declarà hereva universal dels seus béns l'Escola Lu·liana de Barcelona, a la qual donava, entre d'altres, una nombrosa colecció de manuscrits d'obres de Ramon Llull; al memorial o inventari de maig de 1431 hi ha consignats 77 volums. El lector d'aquella escola, Bernart Frigola, també deixava manuscrits lul·lians a antics alumnes seus en formalitzar el testament el mes de juny de 1439.

A més del mestre mallorquí, un altre autor ha centrat les recerques documentals de Madurell: es tracta de Francesc Eiximenis (c.1340-c.1409). En el seu documentat estudi⁸¹ trobem més de 40 esments libraris compresos entre 1400 i 1475 referits a obres seves o atribuïdes a aquest franciscà internacional, la qual cosa demostra la seva difusió, ja abans de la seva mort, continuada i augmentada en el transcurs del segle XV: el *Llibre dels Àngels* i la *Vita Christi* són els seus dos textos més representats en els inventaris particulars d'aquesta centúria.

Quan Madurell i Marimon va fer estudis concrets sobre personatges històrics de l'Edat Mitja catalana, destacats per les seves contribucions dins de l'art, la religió o la literatura jurídica, tampoc no menystingué les seves biblioteques, si en tenien. Ja en l'article que dedica al pintor Lluís Borrassà⁸², en els llargs apèndixs documentals que exhuma per a la confecció d'una nòmina dels pintors catalans dels segles XIII al XVI, trobem també escampats cinc instruments notariais que contenen referències libràries compreses entre 1403 (amb documents relacionats amb la confecció d'un *Missale mixtum* per l'il·luminador Rafael Destorrents) i 1444 (inventari de béns de Rafael Isern, amb 13 llibres, entre els quals el *Lucidari fet per en Bernat Metge, un Donat menor o Parts... e lo Cató e lo Contentus*).

⁸⁰«La escuela de Ramón Llull, de Barcelona», *E.L.*, 6 (1962), amb indicacions sobre el protector Bartolomé Bols (p.204-205) i 8 (1964), docs 13,17 i 18. L'inventari de llibres d'en Bartomeu Bols és el doc. 200 del nostre apèndix i el testament de Bernat Frigola, del qual parlem tot seguit, és el doc. 201.

⁸¹«Manuscrits eximinians: petit repertori documental», *Martínez Ferrando, Archivero: miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Barcelona 1968, p.291-313.

⁸²«El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *A.B.M.A.B.*, 7 (1949), p.7-325; 8, (1950), p.7-387; 10 (1952), p.7-365.

Un gran personatge, el bisbe de Barcelona Francesc de Blanes⁸³, deixà en testament el 1410 llibres seus especificant els destinataris i usos possibles.

Els contractes d'aprenentatge també esmenten referències libràries: l'octubre de 1441 el *magister scribendi* Vicenç Panyella⁸⁴ en signava un amb el clergue de la diòcesi de Tarazona Pere Eximeno, aveïnat a la ciutat de Barcelona i resident a la casa del seu oncle, el mercader Martí Eximeno, pel qual l'alumne es comprometia, un cop acabada la pràctica d'aquest ofici i per tal que se li confirmés el títol professional de mestre d'escriure, a presentar com a peça de passantia, per tal de demostrar la seva suficiència, «de propria manu... in pergamenis unum *Salterium* perfectum cum antifonis et responsos et dues dotzenes de *Psalms penitencials*».

Madurell també va intentar provar, a través de l'exhumació d'escriptures públiques notariales, que Rafael Destorrents, il·luminador de llibres, fill del cèlebre miniaturista i pintor de la cort de Pere el Cerimoniós, Ramon Destorrents, era l'autor del conegut *Missal de Santa Eulàlia* de la Seu de Barcelona, regal del bisbe Joan Armengol pel servei cultural del temple que seria encarregat el març de 1403 i que es realitzaria el setembre d'aquest any⁸⁵. Obra seva seria també la il·luminació d'un *missale mixtum*, no especificat, encarregat per un contracte de juny del mateix any.

Un segon lliurament a «*Scrinium*» intentava, amb noves recerques sobre aquest personatge, identificar Rafael Gregori, sacerdot i miniaturista artífex de l'il·lustració polícroma el 1410 del *Missal dels Consellers*, amb el ja estudiat Rafael Destorrents⁸⁶.

⁸³«Testamentos e inventarios episcopales», *A.S.T.*, 34 (1961), p.103-40,305-40; és el document 10 i la distribució la fa de la següent manera: a Pere Sagarriga, arquebisbe de Tarragona, un llibre a la seva el·lecció; al seu germà fray Vidal de Blanes, monjo de Santes Creus, si viu el dia del seu traspàs, el *Llibre dels Angels* d'Eiximenis; en les mateixes condicions a fray Jaufred de Blanes, germà seu, amb els llibres d'Ubertinus, *Vita Christi* i *Viciis et Virtutibus*, etc.

⁸⁴«Vicente Panyella, maestro de escribir cuatrocentista», *B.R.A.B.L.B.*, 22 (1948), p.183-92.

⁸⁵«El iluminador de libros Rafael Destorrents, ¿artífice del Misal de Santa Eulalia?», *Scrinium*, VIII-X (1953), p.1-8. La prova aportada per MADURELL és un contracte notarial del 8 de març de 1403 per a la realització, per part d'aquest il·luminador, d'un *misale... de letras perfilades et florejadades et daurades et de ystoris*. Aquest encàrrec del bisbe Joan Armengol es complementa amb una carta de pagament signada, el dia següent, per aquest il·luminador, acreditativa de l'abonament efectiu en metàl·lic rebuda de mans d'un canònic procurador general de l'esmentat bisbe

⁸⁶Les seves conclusions en poden veure a «Rafael Destorrents, sacerdote y miniaturista», *ibid.*, XI-XV (1954-55), p.1-5. Aquest prevere tindria l'encàrrec de *illuminar d'aur, s'azur e d'altres collors, ab estòries e en altre manera solemnement lo missal en pergami confeccionat prèviament per l'escrivà de lletra rodona Arnau Decoll, artista que ja havia treballat en la factura del llibre intitulat *Valerio Maximo* i en la transcripció dels privilegis de la Ciutat.*

«Micer Jaume Callís y su biblioteca jurídica»⁸⁷ és el títol significatiu d'un altre estudi de l'inquiet arxiver Madurell i Marimon. Un inventari especial exclusiu de la biblioteca del conegut juriconsult micer Jaume Callís, fet arran de la seva mort en el transcurs del mes de febrer de 1434 i conservat quasi íntegrament a l'A.H.P.B., permet de conèixer la gairebé totalitat dels còdexs que la integraven, indubtablement nombrosa i especialitzada, essent la gran majoria d'ells relatius al Dret Romà, Canònic i Civil, amb algun exemplar aïllat de les Lleis Germàniques i un grup format per obres del Dret Català: Lleis i Constitucions de la terra, obres de Guillem de Vallseca, etc., alguns llibres de medicina i cirurgia (amb obres d'Arnau de Vilanova), història natural, i en literatura tenia alguns llibres del *Gay Saber* i obres litúrgiques i teològiques, un exemplar de la *Biblia* i altres de concordàncies d'aquesta, a més d'una secció de *Varia* o còdexs indeterminats. La biblioteca de Jaume Callís estava formada per un conjunt de 118 còdexs, segons es pot comprovar a l'inventari, minuciosament detallat: per exemple, si eren en paper o pergamí, tipus d'enquadernacions, amb transcripcions fragmentàries de textos -que en general encapçalaven el segon corondell o columna i els de l'últim de la darrera carta-. Alguns volums comprenien textos d'una o més obres i, tal i com apareixen descrits en l'inventari, no faciliten la seva identificació, enumerats sense cap ordre, amb grafies diverses de noms d'autors i varietat de títols, possiblement quan foren catalanitzats i, per tant, molt desfigurats, fet que dóna lloc fàcilment a confusions lamentables. A l'inventari trobem també les pròpies obres manuscrites de Jaume Callís (*Glosas dels Usatges, Pragmàtiques, Obra de pau e treva...*).

Madurell dedica així mateix un apartat on es recull la partició d'aquesta biblioteca entre els dos fills de Jaume Callís, Antoni i Joan. Un índex alfabètic d'autors dels manuscrits i una classificació per matèries de la seleccionada llibreria del conegut jurista complementen aquest estudi. A peu de pàgina també trobem algunes notes aclaratòries que donen més referències sobre llibres esmentats en aquest inventari que es troben en d'altres protocols. La biblioteca del gran juriconsult i primer compilador del nostre Dret, dóna una àmplia idea de les fonts jurídiques del seu temps i contribueix, juntament amb d'altres inventaris semblants, indubtablement, a l'elaboració acurada i fidedigna de la Història del Dret català.

Un altre personatge important de mitjans segle XIV a Catalunya, el polifacètic sacerdot barceloní mestre Felip de Malla⁸⁸, és objecte de l'atenció del nostre investigador. El seu inventari de béns del 1431-32 permet constatar l'existència de 64 manuscrits posteriorment venuts en encant públic, també conservat. Amb obres de ciència, clàssics, dret, escolàstica, filosofia, italianes (un *Dant en ytaljà*), litúrgiques, patrístiques i teològiques, etc.

⁸⁷ *Anuario de Historia del Derecho Español*, 33 (1963), p.539-607. L'inventari és transcrit a les p.571-582; doc. 170 del nostre apèndix documental.

⁸⁸ «Mestre Felip de Malla», *B.R.A.B.L.B.*, 30 (1963-64), p.499-625. L'inventari de llibres es troba a les p.557-62; són els docs. 140 i 141 del nostre apèndix (inventari i encant, respectivament).

Finalment, un últim article dedicat monogràficament a una figura és el dedicat a l'impressor Joan Rossenbach⁸⁹.

Després de la lectura dels treballs de Madurell i Marimon, es té la sensació d'haver constatat com, un mateix document, pot ésser estudiat des de perspectives diferents i ésser present en diversos treballs. En qualsevol cas, en podem treure un seguit de conclusions aplicables a tot tipus de recerca en aquesta línia, que donen elements propis de la codicologia i la paleografia (matèria escriptòria, escriptura, encuadernació, il·luminació, etc.).

Barcelona no va ser l'únic centre que va fer aportacions per a una Història del llibre a l'Edat Mitjana. Girona també comptà amb un interessat en aquesta matèria. Lluís Batlle i Prats (1909-1983), arxiver municipal de Girona, és conegut especialment per la seva tasca investigadora sobre els llibres que van enriquir en altre temps les biblioteques i arxius dels monestirs i esglésies gironines, fins el punt que pot afirmar-se que aquesta va constituir la seva especialitat dins del camp general de l'investigació.

Un dels seus primers estudis, en col·laboració amb Josep Mª Millàs i Vallicrosa, va fixar-se en l'important comunitat jueva del call de Girona⁹⁰. El treball és resultat del descobriment per part de Ll. Batlle a l'arxiu de la Cúria Episcopal d'aquesta ciutat de dos petits llibrets o quaderns que contenen inventaris de llibres, especialment religiosos i litúrgics, d'un total de 19 biblioteques dels principals jueus gironins de començaments del segle XV (l'autor dóna una data del 1415 *a quo*) i va comptar amb la col·laboració de l'il·lustre Millàs i Vallicrosa per la transcripció hebraica i la identificació i comentari bibliogràfic dels títols.

Del 1931 és un segon article⁹¹ en què parlà de la donació de llibres del bisbe Arnau de Montrodó a la seva casa pairal el 1344, molt poc interessant, tant pel nombre com per la qualitat (bàsicament obres de Gregori IX: *Decretum*, *Decretales* i *Gregoriane Constituciones*); una part d'un inventari del segle XV, el posseïdor del qual no s'ha pogut identificar i que tampoc s'ha pogut datar amb precisió, conté una llista de 61 volums, de temàtica variada, en paper i pergamí, entre els quals destacaríem un llibre de paper anomenat *Arnau de Vilanova* i un altre d'*Hores de Santa Maria beles historiades*. I, finalment, un altre inventari del 1512, que ja se'n surt dels límits proposats al nostre treball, dels llibres de cor i biblioteca que posseïa l'església parroquial de Sant Esteve d'Olot en efectuar una visita parroquial el bisbe de Girona.

⁸⁹ «Juan Rossenbach y la edición del breviario tarraconense de 1522», *Boletín Arqueológico Tarraconense*, 52 (1952), p.59-65. Com que són referències a llibres litúrgics impresos ja a finals del XV, no ens estenem gaire sobre aquest personatge de la tipografia catalana.

⁹⁰ «Inventaris de llibres de jueus gironins», *B.B.C.*, 8 (1928-32), p.5-45.

⁹¹ «Notícies de llibres d'antics inventaris del bisbat de Girona», *E.U.C.*, 16 (1931), p.333-39.

El cardenal Berenguer d'Anglesola⁹², important figura de la segona meitat del segle XIV i principis del XV, l'any 1406 manà fer inventari dels llibres conservats al seu estudi i tot seguit ordenà traslladar-los de cambra (ell no moriria fins el 1408, raó per la qual es desconeix el motiu real de l'inventari: Batlle suggereix un «possible enamorament del monarca» Martí *l'Humà* d'algun dels llibres, que en aquelles dates visitava el Palau Episcopal). Home de gran inquietud intel·lectual, a qui els viatges li permeteren de forma regular de fer-se amb una biblioteca que ens fa pensar en un home de vasta cultura. Jurista format a Bolònia, els seus llibres són gairebé tots de dret (amb un completíssim còdex dels *Usatges*), un petit grup de medicina (entre les que destaca l'obra d'Arnau de Vilanova *Speculum medicinalium*) i un sol escrit en romanç (el *Speculum historial*). La detallada descripció dels llibres ofereix notes curioses sobre el tipus d'escriptura d'alguns d'ells: així veiem com parla d'una «litera satis gracili currente et cathalana, litera cathalana quasi antiqua et quasi scolastica, bona litera rotunda, litera scolastica, parva et mala scriptura, litera currentissima bastarda» o una reiterada «litera francigena sive alamannica currenti».

El que un dia va ésser el primer hospital de Girona, l'Hospital de Sant Pere o de la Seu⁹³, va centrar l'atenció de l'inquiet Batlle i Prats. Un inventari dels seus béns fet el 10 de gener de 1362 permet conèixer els 33 llibres de dret, civil i canònic, religió, litúrgia, teologia, medicina, etc., que formen en conjunt una llibreria notable.

Batlle va dedicar la seva tesi doctoral (llegida el 1946) a estudiar la història de la biblioteca de la catedral de Girona des del seu origen fins a la impremta⁹⁴. Si ens cenyim al nostre període, el baixmedieval, podem observar com el patrimoni bibliogràfic de la Seu s'incrementa amb donacions fetes per nobles, preveres, bisbes i cardenals, bàsicament. L'estudi conté prop de 40 referències a llibres de totes les matèries d'un període cronològic molt ample (1058-1512) i està complementat amb un petit apèndix documental i un índex onomàstico-toponímic molt útil.

Com podrem comprovar, l'any 1947 va ésser un any prolífic de publicacions bibliogràfiques de Batlle i Prats. Dedicà un article a l'inventari de 1329 de la biblioteca episcopal de Girona⁹⁵; als estudiants gironins dels Estudis Generals⁹⁶; a la llibreria del

⁹²«Inventari dels llibres de Berenguer d'Anglesola», *ibid.*, 17 (1932), p.234-49.

⁹³«Inventari dels béns de l'Hospital de la Seu de Girona», *ibid.*, 19 (1934), p.58-80.

⁹⁴*La biblioteca de la catedral de Gerona desde su origen hasta la la imprenta*, Col. de Monografías del Instituto de Estudios Gerundenses, 1, Gerona 1947. Obra fonamental per a les biblioteques medievals de les comarques gironines, amb dades des del 1058.

⁹⁵«Inventario de la biblioteca episcopal de Gerona y de los bienes propiedad de la mitra en el año 1329», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses (=A.I.E.Ger.)*, 2 (1947), p.133-53. En aquesta data, la Catedral gironina comptava amb 48 llibres de diverses matèries.

convent de Sant Domènec de Girona⁹⁷ i, finalment, a la llibreria d'un notari barceloní (1408)⁹⁸.

Després d'un llarg silenci d'estudis sobre història del llibre, el 1963 estudia la biblioteca de la Col·legiata de Sant Fèlix de Girona⁹⁹. Per la documentació inèdita que aporta, sabem de 8 esments libraris litúrgics relacionats amb aquesta Col·legiata (entre 1348 i 1391) i de la compra el 1369 de la *Summa fratris R. de Penaforti* per l'abat de Vilabertran.

Un inventari del 1498 dels béns de la Casa del Concell de Girona¹⁰⁰, mostra ja la ràpida introducció dels llibres d'impremta en la societat gironina: al costat de d'un *Libre Vert* i un altre *Libre Vermell*, tots dos en pergami, que contenen els privilegis de la ciutat (aquests noms han passat a designar, en la literatura històrico-jurídica actual, els llibres de privilegis de moltes ciutats i viles de Catalunya fets precisament en època baix-medieval), trobem dos incunables importants: el *Dotzè del Xpià fet per mestre Eximenis* (es tracta de l'incunable imprès a València per L. Palmart el 1484, conservat encara avui a l'Arxiu de la Ciutat) i un *Missal de paper d'estampa* (potser un exemplar incunable de la impressió contractada per Rosenbach el 1492 i del qual no hem conservat cap exemplar).

Els llibres dels monestirs benedictins de Girona també van ésser estudiats per Batlle¹⁰¹. Les referències són tretes de visites pastorals als monestirs de Sant Pere de Galligans (1368) i Sant Daniel (1474 i 1499) i només esmenten llibres relacionats amb les tasques quotidianes d'aquests monestirs (llibres necessaris per l'ofici diví: *antiphonarium*,

⁹⁶«Estudiantes gerundenses en los Estudios Generales», *Hispania*, 7 (1947), p.179-221. Els esments libraris que apareixen de forma destacada són un *Codicem...et Inforciatum et...Digesto veteri et novo* (apèndix IV).

⁹⁷«Encuadernaciones y librería del convento de Santo Domingo, de Gerona», *Revista de Bibliografía y Documentación*, I (1947), p.269-77. La documentació conservada d'aquest convent li va permetre recollir dades sobre els encuadernadors, els llibres objecte de restauracions i encuadernacions, els llibres adquirits i la llibreria pròpiament dita. Hi ha 14 referències a llibres (litúrgics i patristics, bàsicament) en un abast cronològic del 1430-56.

⁹⁸«Librería del notario Guillermo de Mallorca (1408)», *ibid.*, I (1947), p.481-84. Aquest inventari, pas previ per a l'encant dels béns del difunt, el trobà a un lligall d'inventaris i testamentaries de l'Arxiu Episcopal gironí. Per aquesta relació sabem que, a excepció d'un *Breviari*, la resta de llibres es trobava al lloc de la casa anomenat *studion* segurament el notari tindria instal·lat el seu despatx-, en el qual figuraven 22 volums, 23 amb el breviari, formant un total de 25 obres. D'aquesta biblioteca especialitzada destaca el fons que es refereix a formularis (tipus *Rolandi de art de notaria o mestra Guido sobre dictats*), els quals integren quasi una tercera part d'aquella; és, com es pot observar, una biblioteca d'un home de lletres on hi ha una absència absoluta de llibres relatius a ciència.

⁹⁹«La biblioteca de la Colegiata de San Félix de Gerona», *G.A.K.S.*, 21 (1963), p.146-48.

¹⁰⁰«La Casa del Concell de Gerona en 1498», *A.I.E.Ger.*, 17 (1964-65), p.373-83. Volem fer constar l'existència d'un altre article de LL.BATLLE: «Noticias de libros de la catedral de Gerona (siglos XVI-XVIII)», *H.S.*, 19 (1966), p.131-41, que recull esments libraris amb dates compreses entre 1499-1753, poc interessants per al nostre treball.

¹⁰¹«Notícies de llibres de monestirs benedictins del Bisbat de Girona», *A.S.T.*, 39 (1966), p.283-90.

psalterium...).

Molt més interessant, pel seu abast territorial i pels nombrosos exemples adduïts, és fixar-se en el patrimoni bibliogràfic de les antigues parròquies gironines¹⁰². Aquesta aportació reuneix esments libraris dels segles XIV-XV que van posseir sacerdots dedicats al ministeri parroquial, i que han pervingut a nosaltres a través dels inventaris que, a la seva mort, van ordenar els seus hereus i marmessors. Com el lector ja haurà sospitat, aquests inventaris donen molt poques sorpreses i la major part dels llibres pertanyen a un grup que podríem anomenar de devoció i litúrgia, llibres que servien amb freqüència, si no diàriament, per a la vida parroquial i recitació de l'ofici diví: tenien una utilitat immediata per a la vida quotidiana a la parròquia. Així doncs, trobem missals, breviaris, llibres d'hores, diürnals, saltiris, vides de sants, bíblics, ordinaris, antifonaris, llegendaris, consuetes, epistolaris, evangeliaris, i un, certament notable, propi de l'ofici de Sant Carlemany, *In nativitate sancti Caroli Magni*, personatge que, com és sabut, va rebre culte en temps del bisbe Arnau de Montrodó (1335-48) que va instituir o fundar la seva festa cap a l'any 1345.

El clergat adscrit a la catedral, des dels senzills preveres i clergues, passant pels beneficiats i canonges fins a arribar al bisbe, i els seus béns libraris tampoc no passaren per alt a la curiositat de l'investigador gironí¹⁰³. Les seves notes, tretes al llarg de moltes investigacions i de diversos instruments (donacions, llegats, vendes, testaments i subhastes, etc.), procedeixen en la seva major part del Diocesa de Girona i van des del 1335 al 1594: per a època baix-medieval posseim 29 dels 30 documents donats en apèndix. Per la diversitat de matèries i títols que transmeten aquests inventaris, amb un predomini aclaparador de la literatura religiosa, evidentment, només podem deixar constància dels prop de 200 títols consignats.

Finalment, l'últim treball de Batlle i Prats del qual tenim constància d'elements per a la història del llibre apareixen a l'inventari de béns de Guillem de Coll, benestant apotecari-especier de Girona (datat el febrer de 1454)¹⁰⁴: hi apareixen un llibre *Art de medecina appellat Nicolau* i un altre llibre del dit *Art appellat Receptor*; probablement, els dos llibres no són més que el cèlebre *Antidotarium* de Nicolau el Salernità, veritable farmacopea on són expressats els medicaments i la manera de preparar-los (i no oblidem que estem parlant d'un apotecari).

¹⁰² «Notícies de llibres d'antics inventaris de clerecia parroquial del Bisbat de Girona», *A.I.E.Ger.*, 19 (1968-69), p.231-46. D'entre els 33 documents transcrits, creiem destacables, per la seva categoria i diversitat les biblioteques de mossèn Enric Alemany, beneficiat del monestir d'Amer (octubre 1428, amb 23 refs. libràries) i la de mossèn Ferrer d'Estanyol, rector de la capella del castell de Peratallada (maig 1422, també amb 23 esments libraris, entre ells l'obra citada en el text).

¹⁰³ «Noticias de libros antiguos de servidores de la Catedral de Gerona. 1335-1594», *H.S.*, 22 (1969), p.425-46.

¹⁰⁴ «Inventari dels béns de Guillem de Coll, apotecari-especier de Girona. 1454», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VI (1978), p.197-213.

Per tancar aquest apartat dedicat a Girona, no podem deixar d'indicar que, en notes esparses i articles d'altres autors, també hi ha mencions libràries a tenir en compte: estem pensant en Fidel Fita¹⁰⁵, Jaume Marqués i Casanovas i Josep Mª Marqués i Planagumà¹⁰⁶ o Enric Mirambell i Belloc¹⁰⁷.

Recordem que fins ara només hem parlat de les biblioteques privades de particulars o d'institucions (catedrals, esglésies i monestirs). Biblioteques privades per una sèrie de raons que no cal ni esmentar (l'elevadíssim preu dels manuscrits, la limitació de coneixements de la gran majoria de la població, etc.). Però, segons sembla, també hi va haver biblioteques «públiques». Segons un breu estudi de Joan Ainaud de Lasarte¹⁰⁸, de l'agost de 1444 tenim la referència d'una biblioteca pública, semblant a les actuals, que es trobaria al claustre de la Seu barcelonina; aquesta biblioteca seria obra del bisbe Sapera, un dels grans constructors i artífexs de la catedral. A finals d'aquest segle, traslladada a un altre local del temple, rebé notables addicions, i el seu exemple no resultà infructuós, ja que el 1508 un clergue de l'església del Pi fundà una altra biblioteca pública a la seva parròquia, a semblança d'aquella. Però el tema de les biblioteques públiques és un tema no tractat (excepte aquesta breu aportació) per la història del llibre fins ara. Esperem que la documentació ens permeti, algun dia, elaborar aquest capítol de la nostra història cultural.

Fins aquí les ressenyes dels treballs d'alguns dels més destacats investigadors de la història del llibre a Catalunya. A causa del caràcter d'estat de la qüestió i perspectives d'aquest treball, no ens podem estendre sobre la resta d'autors esmentats a la introducció¹⁰⁹.

¹⁰⁵Edició de *Los reys d'Aragó y la Seu de Girona desde l'any 1462 fins al 1482* d'A. ALFONSELLO, Barcelona 1873, on s'esmenten 6 refs. a llibres d'entre 1461-79. A més del seu article «Inventari de la tresoreria de la Seu de Girona, fet en 1470», *La Renaxensa*, 4 (1874), p.45-47,137-138: inventari de 25 llibres en Girona.

¹⁰⁶«Apuntes históricos sobre el palacio episcopal de Gerona», *A.I.E.Ger.*, 14 (1960), p.263-306; amb referències a llibres litúrgics en 1417 i 1470.

¹⁰⁷«El testament de Roger de Cartellá y su notable biblioteca», *ibid.*, 17 (1964-65), p.383-403. Aquest canonge va donar el 1466 una notable biblioteca, tant per la seva quantitat (68 volums) com per la seva qualitat (predominen els llibres de Dret Canònic, especialitat de l'autor). Un recent article seu, «Biblioteques particulars gironines del segle XV», *Medievalia*, 8 (1988), p.25-285, també proporciona noves dades sobre llibres a la Girona baix-medieval.

¹⁰⁸«Bibliotecas públicas en la Barcelona medieval», *B.D.H.*, II (1946), p.117-22. És un article divulgatiu que no cita fonts.

¹⁰⁹Remetim a les pàgs. de l'obra cabdal de Charles B. Faulhaber, vegeu nota 111.

Les línies de recerca i la Història del Llibre a Catalunya

Actualment, sembla que els estudis sobre llibres i biblioteques s'han tornat a reemprendre per part d'un grup d'especialistes, alguns d'ells molt desconnectats entre si, que volen continuar la rica tradició dels grans medievalistes i codicòlegs del nostre segle. Curiosament va ésser un hispanista nord-americà qui, en una obra poc coneguda i d'escassa difusió, declarava que volia continuar l'obra de Beer¹¹⁰: ens referim a Charles B. Faulhaber i el seu treball *Libros y bibliotecas en la España medieval. Una bibliografía de fuentes impresas*¹¹¹. En 666 fitxes, reuneix referències bibliogràfiques de tota Espanya (catàlegs generals i particulars dels distints regnes de la Espanya baix-medieval: Corona d'Aragó, Navarra i Corona de Castella, a més d'unes poques referències sobre inventaris o testaments de personatges catalans o espanyols relacionats amb França i Itàlia) i dona també uns utilíssims índexs de matèries, cronològic, toponímic, de possessors i d'erudits moderns que han treballat aquest tema.

Es podria pensar que gràcies a l'estudi de Faulhaber haurien proliferat els estudis sobre llibres i biblioteques a la Corona d'Aragó o, més concretament, a Catalunya. No ha estat així, de moment. Alguns balanços historiogràfics realitzats darrerament posen de manifest que, no sols aquest tema no entra dins de les línies de recerca d'alguns departaments o en projectes d'investigació concrets (siguin tesines o tesis doctorals), sinó que, a més, ni tan sols és citada en els breus apunts bibliogràfics que donen aquests balanços, encara que sense pretensió d'exhaustivitat, quan és una obra imprescindible per a qualsevol estudi sobre algun aspecte concret de la cultura medieval catalana, ara per ara, com ja hem indicat en la introducció d'aquest article.

Per posar uns exemples concrets, un article molt interessant de Josep Mª Salrach¹¹² publicat el 1988, tot i reconèixer les aportacions dels que en algun moment anomena «historiadors documentalistes» com A. Rubió i Lluch, F. Soldevila, M. Coll i Alentorn, Ll. Nicolau d'Olwer o M. de Montoliu, representants en les seves diverses especialitats de la rica tradició històrica a Catalunya, entre elles la referida a l'estudi de la cultura, no dedica cap

¹¹⁰op. cit., vegeu nota 2.

¹¹¹Grant & Cutler Ltd, *Research Bibliographies & Checklists*, 25 (1987). Edició per a Espanya, València 1987. Com ell mateix declara a la introducció, aquest estudi va ésser resultat de les seves investigacions sobre referències a textos retòrics per a fonamentar les seves afirmacions sobre retòrica medieval a Espanya; no va ésser un projecte definit des d'un primer moment. D'ací, potser, les observacions que sobre aquesta obra han fet I.BECEIRO (*Hispania*, 178 (1988), p.1119-1122) o J.DAGENAIS (*La Corónica*, 18:2 (1989-90), p.118-120). Tot i les seves deficiències, aquest catàleg bibliogràfic aplega referències fins el 1984 i, malauradament, el primer suplement promès sembla que finalment no es farà realitat.

¹¹²«Balance crítico y perspectivas de la producción historiográfica sobre Historia Medieval catalano-balear en la década 1975-86», *Studia Historica. Historia Medieval*, VI (1988), p.95-139. De lectura obligatòria per a tot aquell que vulgui saber què passa en el medievalisme català actual.

apartat a parlar de l'estat i tendències d'estudi de la cultura catalana a l'època medieval. Salrach, però, té el gest de remetre a la revista *Arxiu de Textos Catalans Antics* (=A.T.C.A.) per a qualsevol consulta relacionada amb el tema que ens ocupa, ja que aquesta publicació, de categoria internacional, fundada per J. Perarnau, recensionava minuciosament tot el que s'escriu sobre cultura medieval de l'àrea catalana¹¹³.

El 1988, a Alcobendas (Madrid), es desenvoluparen les *I Jornadas sobre la Investigación Medieval en las Comunidades Autónomas*¹¹⁴, on prop de cent medievalistes van exposar les línies de recerca per comunitats autònomes en 16 ponències. Per a parlar de Catalunya van assistir-hi C. Batlle, Joan J. Busqueta i C. Cuadrada¹¹⁵. El Departament d'Història Medieval i Paleografia de la Universitat de Barcelona centra les seves investigacions, i la seva revista *Acta Mediaevalia* és un reflex, en la publicació de fonts i documents inèdits, la història de la societat urbana, la història rural i l'arqueologia medieval¹¹⁶. Com veiem, no hi ha una línia de recerca específica sobre el nostre tema, per bé que hi ha incursions individuals de determinats estudiosos (la mateixa C. Batlle)¹¹⁷. Avui podem anunciar la imminent aparició, dins del fons editorial de la Fundació Noguera, d'un estudi del professor Josep Hernando íntimament relacionat amb el nostre tema referit al segle XIV i fonamentat en una anàlisi exhaustiva de la documentació notarial barcelonina.

A més de les activitats de la Universitat de Barcelona, també trobem treballs científics d'investigadors relacionats amb d'altres Departaments universitaris o vinculats a centres públics i privats. Poc s'ha de dir al respecte. Només farem esment de la tasca que s'està desenvolupant dins l'àrea de Ciències i Tècniques Historiogràfiques (Paleografia, Codicologia i Diplomàtica) de la Universitat Autònoma de Barcelona. A més d'una línia de recerca dedicada bàsicament a la Història de l'escriptura i dels textos a Catalunya, ja impulsada pel Prof. A.M. Mundó, el Prof. Jesús Alturo, que la prosegueix, imparteix com

¹¹³Tot i això, a l'apartat "2.7. Lengua, cultura, pobreza y mentalidades" de la bibliografia que dona Salrach trobem articles interessants i necessaris per al nostre estudi: vegi's, entre d'altres, C.BATLLE (1980 i 1981), G.LLOMPART (1975 i 1981), M.DE RIQUER (1979) o G.TAVANI (1980).

¹¹⁴Les actes d'aquestes Jornades es poden consultar a C.SEGURA, ed., *Presente y futuro de la Historia Medieval en España*, Madrid 1990.

¹¹⁵Ibid., «Balance de las actividades historiográficas en Cataluña durante los últimos diez años», p.129-149. Podríem dir que és un complement a l'article citat de SALRACH.

¹¹⁶L'àrea de Paleografia de la U.B. té també una publicació dedicada a temes monogràfics, *Rubrica*, que fins ara no ha reflectit la història del llibre i les biblioteques a la Catalunya baix-medieval.

¹¹⁷Vegeu la nota 113.

assignatura de Tercer Cicle la Història del llibre a la Catalunya medieval¹¹⁸.

Un exemple de les possibilitats de realització d'un treball d'aquestes característiques per al període baix-medieval es pot observar en els treballs desenvolupats darrerament en altres indrets dels Països Catalans. A València, fruit d'aquesta tendència són les Tesis Doctorals de Mª Luz Mandingorra, *Leer en la Valencia del Trescientos*¹¹⁹ i M.R. Ferrer Gimeno, *La lectura en Valencia (1416-1474). Una aproximación històrica*, València 1993. Per a les Balears, deixant de banda els treballs periòdics de G. LLompart¹²⁰, cal fer esment de l'obra recent de Jocelyn N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*¹²¹. Aquesta obra monumental, fruit de quatre dècades de recerca en els testaments i inventaris notariais dels mallorquins d'aquells tres segles, aplega, ultra els catàlegs de les biblioteques conventuals, més de nou-cents de particulars.

Això no vol dir que des del 1984, data en què es va tancar el treball esmentat de Faulhaber¹²², no s'hagin fet noves aportacions al tema què ens ocupa. Un repàs ràpid a

¹¹⁸El Prof. ALTURO no fa sinó recollir el testimoni del seu mestre, l'erudit medievalista i paleògraf A.M.MUNDÓ, que des de fa temps s'ocupa del llibre i les biblioteques, de la cultura en general, a la Catalunya d'època alto-medieval, bàsicament, com reflecteixen molts dels seus articles. J.ALTURO inscriu la història del llibre dins la història de la cultura: un exemple n'és la recent aportació dins les actes del *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya (Segles VIII-XI)* amb «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», p.21-48, limitada cronològicament entre els esmentats segles. A «La publicació de col·leccions documentals», *A.T.C.A.*, 5 (1986), p.305-324, hom pot observar com no ha aparegut, des del 1938 ençà, cap estudi comparable al monumental *Documents...* de RUBIÓ I LLUCH.

¹¹⁹Tesi que porta per subtítol *El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*. Les dades que ara proporcionem són les que J.HINOJOSA dona a «La Historia Medieval en la Comunidad Valenciana: un reto al futuro», p.151-197 de l'op. cit. nota 112. Realitzada sota la direcció del Prof. J.TRENCHS, ens ha donat una mostra a «El libro y la lectura en Valencia (1300-1410). Notas para su estudio», *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1991), p.549-69. Per València comptem també amb la ja coneguda obra de P.BERGER sobre el *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València 1987, destinada a analitzar la difusió del llibre a la societat valenciana, amb una especial incidència en la introducció de la impremta i les seves conseqüències. Però aquest estudi ja s'allunya del nostre sobre el llibre manuscrit.

¹²⁰Com per exemple «El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)», *A.S.T.*, 48 (1975), p.193-240; 49-50 (1976-77), p.57-114; «Lecturas de ermitaños mallorquines en torno a 1400», *Studia Monastica*, 18 (1976), p.119-30 o «Inventarios de templos medievales mallorquines», *Fontes Rerum Balearum*, 2 (1978), p.447-52.

¹²¹Editions du CNRS, Paris 1991, 2 vols. Quan era inèdita, alguna vegada va ésser citada com *Lectors i llibres a Mallorca cristiana del 1229 al 1550*. Abans de la seva aparició, l'autor ja donà, en diferents articles apareguts en diverses publicacions, un avanç del contingut de la seva obra. Vegeu, sinó, «Una biblioteca cisterciense medieval. La Real (Mallorca)», *A.S.T.*, 32 (1959), p.89-191; «A List of Hebrew Books (1330) and a Contract to Illuminate Manuscripts (1335) from Majorca», *Revue des Etudes Juives*, 120 (1961), p.297-320; etc.

¹²²op. cit., nota 111. Malgrat tot, com ja hem indicat, aquesta obra -com tot repertori bibliogràfic- no és exhaustiva i moltes referències que s'haurien pogut incorporar no hi són.

algun dels repertoris bibliogràfics actuals¹²³ o un buidat acurat de revistes de temàtica històrica permetria veure com la història del llibre s'ha pogut beneficiar amb la publicació de més inventaris i testaments on els llibres juguen un paper important; a més, molt d'ells ja no es limiten a donar la transcripció de l'inventari, sinó que intenten identificar els textos i autors esmentats¹²⁴.

Possibilitats d'estudi

Un dels trets que ha caracteritzat l'estudi del llibre a la Catalunya baix-medieval és l'oportunitat i la falta de sistematització. És molt corrent la publicació d'inventaris de llibres resultat d'una trobada inesperada en la recerca d'arxiu (o un recull de notes); però, amb comptades excepcions¹²⁵, no hi ha hagut un estudi sistemàtic del fenomen de la lectura en una ciutat i període cronològic concret que permeti treure una sèrie de conclusions de caràcter general. Moltes vegades, l'estudi de les grans biblioteques (de personatges famosos de la cultura de l'època o dels reis barcelonins) no reflecteixen correctament la difusió del llibre i la lectura: és un fenomen excepcional i podríem qualificar-lo de distorsionador. Com hem pogut constatar, la presència de llibres a la Catalunya baix-medieval es pot trobar en un conjunt nombrós de documents: testaments, inventaris de béns, catàlegs de biblioteques, cartes, vendes, préstecs, èpoques, etc. Un possible *Corpus* s'hauria de complementar amb un buidat sistemàtic de les referències libràries en les col·leccions documentals publicades i, fins i tot, amb les dades aportades pels còdexs datats o datables d'època baix-medieval i

¹²³Per exemple a *A.T.C.A.*, revista ja esmentada i molt important per les seves recensions i notícies bibliogràfiques, que aplega molts dels aspectes relacionats amb la cultura medieval catalana.

¹²⁴Sense ànim d'exhaustivitat i limitant-nos a la Catalunya baix-medieval, podem citar entre d'altres aportacions: B.MARQUÈS, «Guillem Arnau i Patau, bisbe d'Urgell (1362-65)», *Urgellia*, 5 (1982), p.281-304; R.CONDE, «L'arrendament i inventari del priorat cerverí de Sant Pere Gros (1418)», *Miscel·lània Cerverina*, 1 (1983), p.53-73; J.PERARNAU, «La donació de la biblioteca d'Arnau de Vilanova i la fundació de la *Libraria Sedes* de Girona (1397-1411)», *A.T.C.A.*, 2 (1983), p.171-239; T.GARCÍA PANADÉS, «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta Mediaevalia*, 4 (1983), p.149-204; A.MASOLIVER, «Què llegiren i escriviren els monjos de Poblet durant sis-cents anys (1150-1835)», *Actes Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona 1986, p.353-361; M.CASAS, «La casa i els béns de Berenguer Sespluga, rector de Cardona (m.1375)», *Cardener*, 3 (1986), p.85-100; J.TRENCHS-M.L.MANDINGORRA, «La capilla de Pedro el Ceremonioso: sus libros», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXIII (1987), p.581-607; J.RUBIÓ I BALAGUER, «La institució de la Biblioteca Reial a Poblet en temps de Pere el Cerimoniós», article inèdit dins del seu recull d'Obres Completes, VI (= *Historia i Historiografia*), Barcelona 1987, p.411-453; M.MAYER, «Una biblioteca de estudiante del siglo XV», *Cuadernos de Filología Clásica*, XXI (1988), p.97-104.

¹²⁵Estem pensant ara en els treballs de J.MAS, J.M.MADURELL ja citats o el més recent, de propera publicació, de J.HERNANDO. Les aportacions que per a la investigació històrica -també dins del camp de la Història de la Cultura- permet la secció històrica de l'Arxiu de Protocols ja s'ha posat de manifest en moltes publicacions i treballs, que seria prolix d'enumerar.

els fragments i *membra disiecta*¹²⁶ identificats. No és una tasca fàcil i sí molt ambiciosa, que supera les possibilitats d'un investigador. Però, sense aquest *Corpus* -ja existent fa dècades a alguns països europeus-, no és possible la redacció d'estudis concludents sobre la cultura en els diferents regnats del Casal de Barcelona i la història de la literatura (en llatí i en català).

Però no hem d'oblidar que el fenomen de la lectura no es redueix a establir el catàleg d'obres que podem trobar en les tipologies documentals esmentades (analitzar què es llegeix). És quelcom més complex. El seu estudi no seria complet si no intentéssim respondre a d'altres preguntes: qui llegeix (la difusió social del llibre i la lectura), per què es llegeix (la funció del llibre) i com es llegeix (existència o no de la noció de biblioteca, formes d'incrementar-la, distribució dels llibres, instruments emprats per la lectura...). Però el primer pas per a aquesta anàlisi ha d'ésser l'establiment d'un *Corpus*, sens dubte: en un inventari de llibres podríem trobar, a més dels títols de les obres, dades com petites transcripcions d'*incipits* i *explicitis*, elements codicològics (material escriptòric, escriptura, enquadernació, ...), la relació dels compradors quan es fa una subhasta pública dels llibres inventariats, la situació dels llibres i el seu estat de conservació, etc.

La recopilació d'aquest material dispers ja està donant els seus primers fruits i des d'aquí podem indicar la seva utilitat tant per a estudis d'història de la literatura (els catàlegs de biblioteques poden donar dades sobre la difusió de certes obres a l'època baix-medieval), història i societat (possibles influències dels escrits en la *praxis* personal i institucional), codicologia i paleografia (dades sobre gran quantitat d'aspectes relacionats amb aquestes disciplines)¹²⁷.

Les biblioteques medievals catalanes han passat per moltes vicissituds. Han estat tantes les pèrdues de manuscrits i en proporció tan exagerada la seva dispersió que, ara per ara, és molt difícil la seva reconstrucció. De tots és conegut que els arxius eclesiàstics són les fonts més riques per molts tipus d'estudis, perquè la documentació ha estat força escrupolosament conservada durant segles pels clergues i els notaris coneixedors del valor de l'escriptura; i la mateixa escrupolositat amb què custodiaven documents, intentaven mantenir i engrandir les biblioteques. Les seccions històriques dels Arxius de Protocols

¹²⁶Sobre la importància actual d'aquests fragments, recordem les aportacions dels professors A.M.MUNDÓ, «Les col.leccions de fragments de manuscrits a Catalunya», *Faventia*, 2/2 (1980), p.115-123, i J.ALTIURO: «Els estudis sobre fragments i *membra disiecta* de còdexs a Catalunya. Breu estat de la qüestió», *R.C.T.*, XIII/2 (1988), p.431-450.

¹²⁷Aquí podem incloure opuscles diversos, com ara: G.TAVANI, «Literatura i societat a Barcelona entre la fi del segle XIV i el començament del XV», *Actes del V Col.loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Andorra, 1979*. Barcelona 1980, p.5-40; J.TRENCHS, «El llibre i l'escriptura...», op.cit.; J.TRENCHS-A.CANELLAS, «La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó (1344-1479)», *Caplletra*, 5 (1988), p.5-38; i el recent exemple d'aplicació pràctica de S.M.CINGOLANI, «"Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & literatura*, 4 (1990-91), p.39-127, amb una àmplia bibliografia.

notarials ofereixen tantes o més possibilitats de treball. La reconstrucció de biblioteques només és possible idealment o històricament en base als inventaris que es conserven en les mateixes biblioteques. Per això, els inventaris són utilíssims per al seu coneixement i del major interès per a la història de la nostra cultura. No importa que siguin simples índexs o llistes de llibres, de difícil identificació la majoria de vegades, ni que repeteixin els mateixos noms; sempre tenen valor i interès per a l'historiador. Un catàleg medieval no és sinó una foto-fixa de una biblioteca, ens revela, juntament amb d'altres conservats, la formació i desenvolupament d'aquesta. Per això, cal que, al costat dels grans diplomataris, es facin sempre petites aportacions de documents inèdits interessants per a la història del llibre, però que romandran inèdites si no hi ha una recopilació de tot allò que sobre aquesta matèria s'ha publicat i se seguirà publicant. Quan tota aquesta tasca de recollida de documentació esparsa, poc coneguda i gens sistematitzada, sigui una realitat, tindrem un primer pas per al *Corpus*.

Aquestes notes no han estat sinó un intent d'apropar l'interessat a les realitats, possibilitats i necessitats d'aquesta línia de recerca.

CAPÍTOL II

LA DOCUMENTACIÓ NOTARIAL

Atès el fort arrelament de la institució notarial al país, el protocol notarial és, sens dubte, el tipus documental que millor reflecteix la «vida», en sentit ampli, d'una comunitat. De fet, no hi ha cap altra sèrie documental tan rica com la de protocols, amb un ventall de tipus certament divers i significatiu, ja que l'acció del notari arribava fins a l'indret més petit i allunyat del país i fins al negoci jurídic més insignificant, amb importants col·leccions de registres conservades des de mitjan segle XIV fins als nostres dies i amb milers de volums escampats arreu del país. Tot i no ésser una documentació «brillant», per bé que de vegades és molt complexa, forneix material d'estudi que permet abordar, sense límits, els aspectes històrics, jurídics o filològics.

Quant al seu valor històric (polític, social, econòmic, artístic, cultural), els fons de protocols han superat el caire de font secundària -només utilitzada de manera ocasional i aïllada-, mercès sobretot a l'impuls de la historiografia francesa dels anys cinquanta i a les aportacions cabdals dels principals historiadors del país. I han esdevingut documents de primera línia dins un nou caire de la història, en el qual excel·leixen els aspectes socio-econòmics, culturals i de la vida quotidiana de les col·lectivitats. El cert és que, en època medieval, davant de notari, es feia tota mena de contractes, com ara la manumissió d'un captiu, la venda d'un objecte corrent, l'acta d'una donació o l'assegurança d'una esclava embarassada¹²⁸. A l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona s'hi pot trobar, fins i tot, mitja dotzena de testaments autoritzats per notaris medievals, els atorgants dels quals tenien

¹²⁸Vegeu A.G. AMEZÚA Y MAYO, *La vida privada española en el protocolo notarial*, Madrid 1950. A més, esdevenen il·lustratius per a aquest aspecte els dos catàlegs editats sobre fons singulars de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona: el primer de 1962, amb motiu del «Primer Centenario de la Ley del Notariado», i el segon de 1975, amb motiu del «XIII Congreso Internacional del Notariado Latino».

una professió certament curiosa: *mendicans*¹²⁹. En el nostre apèndix hem recollit, per exemple, l'inventari de llibres del pobre mendicant Gabriel Roig (doc. 317): només posseïa un *Llibre d'Hores*.

Així, a tall purament indicatiu, dins l'àmbit temàtic de la terra i la propietat, els capbreus ens il·lustren sobre la seva estructura i divisió; els diferents contractes d'arrendament (emfiteusi, rabassa morta, masoveria...), sobre els sistemes i les tècniques d'explotació i d'accés a la propietat; els censals, violaris i vendes a carta de gràcia, sobre l'endeutament pagès i la desviació de capitals. Respecte de l'artesanat i la indústria, els llibres de gremis ens fan evident l'organització professional; les constitucions de societats, el procés d'industrialització. A més, els *manuals comuns* contenen contractes d'aprenentatge, d'obres, d'impressors... En el camp del comerç i la marina, les actes de companyies ens serveixen per a l'estudi de l'estructura del capital comercial i mercantil; les assegurances, per a la determinació de mercats i la distribució del tràfic; els nòlits i les actes de patronia, per al quadre de l'activitat marítima.

D'altra banda, en l'aspecte social, els capítols matrimonials són una font de primera magnitud per estudiar l'evolució econòmica de les famílies, com també la mobilitat social i geogràfica al voltant de la formació de les estructures familiars; els testaments, per a les relacions socio-econòmiques del causant i l'establiment de genealogies; els inventaris *post-mortem*, per a la vida econòmica i la cultura material. Finalment, quant a la cultura i a les mentalitats, en el camp anomenat «el tercer vessant de la història», els testaments ens permeten endevinar l'actitud de l'home davant la mort, penetrar els seus sentiments gairebé fins a la indiscreció, a través del sentit religiós i teològic de les invocacions i els llegats piadosos. Els inventaris, amb les seves descripcions minucioses, fotogràfiques, permeten estudiar els hàbits culturals, les afeccions literàries, les preferències ideològiques i els gustos artístics i, al capdavall, el nivell de vida i de cultura material.

A més d'aquesta utilització històrica, el document notarial és imprescindible també per a la investigació jurídica, per exemple, en el camp de les institucions de dret privat, del document notarial, de la doctrina d'ordenació contractual, de la tipologia de la formulació... També per a la filologia, la toponímia, l'antroponímia, la geografia i un llarg etcètera.

Dins d'aquesta variada tipologia documental, tres han estat els documents bàsics en què hem fonamentat el nostre treball: els testaments, els inventaris *post-mortem* i els encants.

¹²⁹En citarem només un. El 6 de juny de 1440, Agramunt de Laças, ciutadà de Barcelona, atorga el seu testament. Com de costum, després del nom, hi figura l'ofici, *mendicans*, amb un afegit interessant, *olim vero agricultor*. Es podria pensar que es tracta d'un cas típic d'endeutament pagès progressiu, o que aquest ciutadà ha estat víctima d'un cúmul de circumstàncies desfavorables. Tanmateix, sorprèn el fet que, de la lectura del testament, en el qual nomena hereus universals Déu i la seva ànima, no se'n dedueix cap estat d'extrema pobresa, al contrari: al final del text, l'atorgant afegeix *ad memoriam* una petita relació dels seus deutors (AHPB. Antoni Parera, [*Primum librum notularum testamentorum*], anys 1431-1451, ff. 7v-8).

Testaments

No hi ha cap dubte que una altra categoria documental privilegiada pels estudis històrics des de fa dècades, i especialment pels conreadors de l'anomenada «Història de les mentalitats», és el testament.

En el nostre apèndix oferim una representació dels testaments que hem localitzat amb esments de llibres; llevat d'alguna excepció interessant¹³⁰, que comentarem més endavant, els testaments ens han ofert escasses notícies d'esments libraris i, quan les ofereixen, acostumen a ésser deixes molt genèriques¹³¹, que no ens aporten gaire informació. Precisament, d'alguns dels personatges de l'apèndix en tenim el testament i, a més a més, l'inventari o l'encant (o els tres instruments alhora: casos del canonge Ponç Taüs i del notari Bernat Nadal).

Així, per exemple, tots tres documents ens permeten saber que Bernat Nadal autoritza als seus marmessors la venda dels seus béns en encant públic, inclosos els llibres, per a poder acomplir les seves disposicions testamentàries. El testament, atorgat el 14 de febrer de 1432 (doc. 146), va seguit de l'inventari el mes de març (doc. 147) i de la subhasta de béns (doc. 148), iniciada ja el mateix mes de març i allargada, pel que fa als llibres, fins al juny de 1433. Malauradament, de casos com aquest en tenim pocs, perquè per a d'altres casos, tot i que disposem de documentació complementària a l'inventari (com el testament), no consta sempre una clàusula semblant a la que s'expressa en l'exemple de Bernat Nadal¹³².

¹³⁰Remetem a l'estudi individual de cadascun dels documents d'aquesta tipologia que oferim en apèndix; per exemple, és prolix en dades i esments libraris el testament d'en Pere Pasqual, prevere beneficiat de la Seu (doc. 222). Pel que fa als notaris, estudiats a la nostra tesina inèdita, podem contrastar la rica descripció de la memòria de Pere Sasala (doc. XXXV de la tesina) amb els llegats testamentaris de llibres d'altres notaris (docs. 91, 236 304 i 314, per exemple), molt més breus i menys interessants.

¹³¹En són exemples els testaments del notari Pere Andreu (doc. 159), en què dóna autorització als seus marmessors que puguin vendre en encant públic els seus llibres: «libros meos quos die obitus habebó», «ípsos libros»; el de Bartomeu Ripoll (doc. 176); el de Joan Montagut (doc. 328: «té, n'Anthoni Ramon, librater, los quals li he comanats per a vendre, tres llibres de *Dret* segons són entitolats de ma mà» o, finalment, el codicil testamentari de Bartomeu de Bosc (doc. 337): «tots e sengles llibres de *Dret comú canònic e civil, de poesia, d'art de notaria e altres qualsevol que lo die de la mia fi yo hauré*».

¹³²A més de l'exemple d'en Bernat Nadal tenim documentació complementària -és a dir, l'inventari més el testament o un altre document, generalment l'encant- de l'apotecari Francesc Ferrer (docs. 41-42); de l'argenter Bartomeu Serra (241-242); del balancer Guillem Garriga (286-287); dels beneficiats Bernat Valtà (19-20), Joan Baucells (45-46), Joan Mestre (48-49), Pere Solà (68-69), Joan de Puig (74-75), Antoni Gençà (87-88), Pere Jeroni (109-110), Nicolau Vidal (115-116), Pere Llinya (125-126), Pere Gros (127-128), Joan Pujol (135-136), Guillem Pujol (137-138), Pere Pujol (150-151), Berenguer Sunyer (153-154), Francesc Jovanteny (157-158), Berenguer Pujals (161-162), Guillem Rovira (184-185), Guillem Massó (196-197), Pau Bartomeu (203-204), Joan Rovira (218-219), Jaume Riera (224-225) i Francesc de Vinyamata (246-247); dels canonges Pere Sesdeus (22-23), Ponç Taüs (36-38), Martí Moliner (50-51), Nicolau Perer (55-56), Domènec Ponç (65-66), Felip de Malla (140-141) i Francesc Bertran (193-194); dels preveres Ramon Sabater (31-32), Joan Trullols (57-58) i Pere Boscà (132-133); del causídic Bernat

* * *

Com farem en parlar dels inventaris, creiem que pot ésser interessant oferir, encara que sigui breument, algunes nocions diplomàtiques sobre les disposicions i clàusules del testament, per a entendre millor el seu aprofitament històric. Per bé que dependrà sempre d'elements variables com l'estament social, el grau de riquesa, el lloc on hagi nascut, l'època o el mateix nivell socio-cultural del testador, el testament català presenta, en síntesi, les disposicions i clàusules següents:

- ▶ Invocació religiosa, acompanyada, de vegades, d'alguna frase bíblica, que justifica l'atorgant.
- ▶ Dades personals del causant, és a dir, nom i cognoms, títols, càrrecs, naturalesa, estat i domicili, qualitat i ofici, filiació, salut -estat físic i mental-, etc. Generalment, per norma, s'omet una dada que podria ésser de gran interès: l'edat.
- ▶ Convocatòria i presència de notari i testimonis, clàusula que no sempre hi consta.
- ▶ Nomenament de marmessors, persones encarregades de complir el testament o d'ajudar els hereus a complir-lo. Són mandatari del difunt. El càrrec és voluntari, però, un cop acceptat, no es pot renunciar sense causa justa. Hi ha moltes menes de marmessors, segons el punt de mira. Potser la divisió més important és la de: testamentaris (quan reben l'encàrrec del testador); convencionals (si els designen els hereus); i datius (si els designa l'autoritat competent). És en aquest apartat on es pot indicar als marmessors que facin l'inventari de béns i posterior subhasta pública, per a assegurar la solvència econòmica necessària per al compliment dels llegats i disposicions testamentàries.
- ▶ Pagament de deutes, clàusula formulària i cautelar. És la primera abans de qualsevol llegat.
- ▶ Elecció de sepultura i enterrament, a les corresponents esglésies, convents o monestirs, al panteó de la família, amb la descripció de la celebració dels funerals i les comunitats acompanyants o seguicis fúnebres; i amb la clàusula de lliure elecció per part dels marmessors.
- ▶ Llegats de tipus pietós, és a dir, fundacions de misses, aniversaris, sufragis, deixes a entitats religioses -convents, monestirs, capítols- o assistencials i benèfiques, etc. -la llista pot ésser realment impressionant, amb descripcions completíssimes de la xarxa institucional eclesiàstic-assistencial de Barcelona-.
- ▶ Llegats sobre els béns, de tipus divers, generalment en diners, que poden fer-se a filles, fills cabalers, amics, criats -fins i tot a esclaus per a la seva manumissió-, etc. És aquí, i en l'apartat següent, on hem trobat les escasses referències a esments libraris. Per exemple, els que fan els notaris vers alguns dels seus col·legues d'ofici o membres de la seva

Costeges (216-217); del cirurgià Joan Riambau (180-181); del ciutadà (i possible home de lleis) Francesc Sirvent (84-85 i 124); del coquer Joan Hamist (251-252); del correterger Jofre de Colunya (191-192); dels juristes Francesc Blanc (298-298 bis-299) i Francesc Pujades (305-306); dels mercaders Francesc de Vilaulzinosa (33-34) i Pere Terrassa (274-275); dels notaris i escrivans Jaume Carrera (17-18), Antoni de Font (104-105), Guillem Salvatella (144-145), Bernat Satorra (177-178), Guerau Basset (198-199), Antoni de Mur (292-293) i Joan Ginebret (321-322); del pellisser Oliver Borrossà (98-99); del pesador del pes reial Bernat Isern (188-189 i 230); del tapiner Salvador Martí (209-210) i d'Eulàlia, vídua de l'apotecari Bartomeu Senós (166-167).

escrivania. El traspàs de protocols també hi consta normalment, amb tot un seguit de clàusules destinades a mantenir-los dins el nucli familiar; d'aquesta pràctica en parlarem en paràgrafs posteriors.

- ▶ Institució d'hereu universal. Aquesta és la clàusula principal i la solemnitat interna que requereix qualsevol testament. Una fòrmula ordinària és que comenci per *Omnia vero alia...*
- ▶ Substitucions. La substitució és una institució d'hereu secundària o subsidiària. El testador pot substituir per una o més persones l'hereu o hereus instituïts, en el cas que morin abans o no vulguin o no puguin acceptar l'herència. La finalitat última de les substitucions rau en la voluntat de mantenir íntegre el patrimoni, i que no passi a mans de persones estranyes o alienes a l'entorn familiar.
- ▶ Assignació de tutors, en aquells casos en què circumstàncies relacionades amb la poca edat dels fills així ho requeria.
- ▶ Clàusula revocatòria d'altres testaments anteriors.
- ▶ Clàusula final o codicilar, per la qual el testador es reserva la possibilitat de fer-hi codicils a la seva última voluntat.
- ▶ Clàusula de la firma del testament, amb la data tòpica i cronològica, acompanyada de la signatura del testador i dels testimonis.

Des de finals del segle XIV i fins al segle XVIII, el testament sol anar acompanyat de la corresponent nota de publicació. Es feia pocs dies després de la mort del testador, a la casa i habitació del difunt. Feta a instància dels marmessors o dels hereus, se li donava solemnitat amb l'acceptació dels legataris i la presència dels testimonis. Als llibres especials de testaments aquest fet queda reflectit en una nota que, gairebé sempre, segueix al document d'última voluntat i que difereix en dies o setmanes d'aquest darrer document, on hi consta la data de la mort del testador. A més a més, el testament podia ésser tancat, sacramental, etcètera¹³³.

* * *

Són innumbrables els autors que han abordat temes històrics a través de les fonts testamentàries. Amb l'estudi i investigació de les darreres voluntats s'han pogut valorar aspectes històrics, jurídics, polítics, socials, militars, metodològics, demogràfics, econòmics, geogràfics, culturals i un llarg etcètera¹³⁴.

¹³³No és aquest el lloc ni el moment per parlar-ne de les tipologies testamentàries. Existeix una bibliografia que ja n'ha parlat a bastament d'aquesta documentació.

¹³⁴Algunes de les moltes aportacions que s'han fet sobre l'estudi i l'aplicació dels testaments en la recerca històrica es poden veure en la completa panoràmica bibliogràfica donada en la nota 11 de J.GÜNZBERG, «Testamentos del siglo XIV del Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona (AHPB) y su aplicación a la demografía histórica. Estudio archivístico-metodológico», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 10 (1989), pp. 89-98, especialment pp.90-92.

Un dels aspectes que tracten gairebé tots els testaments dels notaris, com ja hem anunciat abans, és el llegat de protocols, tema analitzat ja per la historiografia¹³⁵ i del qual nosaltres només oferirem unes notes breus per la relació estreta que presenten amb les biblioteques. Efectivament, molts dels notaris, en testar, feien esment del destí dels protocols, que constituïen la major part del seu arxiu, i dels llibres, professionals o no, que conformaven la seva biblioteca. I aquest llegat podia recaure en la mateixa persona: un fill, un gendre, un nebot o un nét, generalment. Vegem una mica aquest fenomen.

La preocupació per la conservació dels protocols es donà ja a la gènesi de la institució notarial (i el sistema de doble o triple registre del document va lligat a la necessitat de tenir una memòria escrita de les actuacions protocol·litzades davant de notari). Aquest, com a única persona capacitada per a confeccionar i donar validesa jurídica als documents privats, esdevenia el conservador del protocol. La conservació d'escriptures i protocols no era una qüestió que només preocupés als notaris i a tots aquells que sol·licitaven llurs serveis, sinó que afectava també la societat en general. Així mateix, les autoritats i els poders institucionals participaven d'aquest interès pel tema. A conseqüència d'això, van començar a aparèixer, ben aviat, a partir de la primera meitat del segle XIII, tot un seguit de reglamentacions dictades pels monarques, les Corts i les autoritats municipals, entorn al problema de la conservació i de la transmissió dels protocols¹³⁶.

Pel que fa a la ciutat de Barcelona, en canvi, no fou fins al segle XIV, concretament a l'any 1307, mitjançant la pragmàtica del rei Jaume II¹³⁷, que aparegué la primera disposició relativa a la transmissió dels llibres notariais. Aquesta establia que els notaris de Barcelona i de la seva vegueria podien llegar en testament llurs protocols i escriptures a un altre notari de la ciutat. Altrament, en el cas de no haver estat disposat cap llegat testamentari per part d'un notari difunt, seria la figura del veguer la que intervindria i la que designaria el notari més idoni per a fer-se càrrec de les escriptures del fedatari desaparegut. Aquest sistema implicava, evidentment, que les escriptures i llibres notariais fossin custodiats, en tot moment, pels notaris.

¹³⁵R.NOQUERA, «Actos de disposición de protocolos», *EHDAP*, 1 (1948), pp. 206-210; M.T.FERRER, «La successió notarial i el traspàs de protocols en terres catalanes a la baixa Edat Mitjana», *EHDAP*, 4 (1974), pp. 395-428; F.X.CASADÓ, «El llegat testamentari de protocols a la ciutat de Barcelona (segle XV i primer terç del segle XVI)», *Estudis...en honor a Ramon Noguera*, 1988, pp. 165-184.

¹³⁶En relació a la conservació i a la transmissió dels protocols hem de destacar les disposicions que aparegueren en els Furs de València de Jaume I, a les Costums de Tortosa, l'any 1297, i a les Ordinacions de Lleida de 1289. Vegeu: M.DUALDE SERRANO, *Fori Antiqui Valentiae*, ed.crítica, Madrid-València, 1950-67, pp. 262-64; R.FOGUET-J.FOGUET, *Código de las Costumbres de Tortosa*, Tortosa, 1912, pp. 416-417; F.DURAN CAÑAMERAS, «Notas para la Historia del Notariado Catalán», *EHDAP*, 3 (1955), pp. 90 i 133.

¹³⁷R.NOQUERA-J.M.MADURELL, «Privilegios y Ordenanzas históricos de los notarios de Barcelona», a *Centenario de la ley del Notariado*, sección cuarta. Fuentes y Bibliografía, vol. II, t.I, Barcelona 1965, p. 37 i doc. 15.

En la pràctica, la intervenció del veguer -o dels priors del Col·legi de notaris a partir de 1462-, quan un notari no havia especificat el destí dels seus protocols és mínima, amb escassos testimonis documentats. El fort sentiment corporatiu, fonamentat en l'exercici de l'*ars notariae*, feia que, ni tan sols temporalment, els protocols escapessin del control dels propis notaris. Gairebé sempre, la transmissió dels protocols era realitzada mitjançant un llegat testamentari. En una primera observació dels més de 150 actes d'última voluntat aplegats per a la nostra tesina, inèdita, s'aprecia que les disposicions de llegats de protocols eren específiques i ben diferenciades de la resta de clàusules. Queda molt clar, doncs, a través d'elles, que els protocols, com els llibres professionals, eren béns fonamentals en l'ofici de la notaria, i tant és així que en cap moment no es confonien amb la resta dels béns llegats pels notaris difunts.

En totes les disposicions que tenim, el notari atorgant feia llegat de les seves escriptures a un altre fedatari, que, sovint, podia ésser el mateix davant del qual atorgava testament o un dels seus marmessors. Evidentment, aquest llegat testamentari podia fer-se, des d'un principi, a favor d'un familiar que ja era notari. El testador llegava *omnes scripturas*¹³⁸, és a dir, tant les seves pròpies, provinents de la seva escrivania, com les que per qualsevol dret haguessin arribat a les seves mans, procedents d'altres notaris¹³⁹. Lligat

¹³⁸ Aquesta és la fórmula més simple que podem trobar-nos en aquests llegats testamentaris, però d'altres poden ésser més detallades, fent referència, fins i tot, als diversos tipus de documents notarials o a diferents fases del seu procés de redacció. Vegem alguns exemples: «Item, lego discreto Petro Ventosa, notarii, omnia manualia, acta, attestationes, capibrevia, notas, cedulas, testamenta et instrumenta publica tam clausa quam claudenda et alias scripturas notarie mee que ego ut notarii publicus confeci, recepi, scripsi et scribi feci...» (testament de Pere Gener, 7 març 1447. AHPB, Guillem Jordà (Major), *Primus liber testamentorum*, lligall 1, anys 1426-1455, f.58v.); «Item, dimitto dicto Anthonio Vilanova, omnia manualia et prothocolla, et testamenta instrumenta et alias scripturas meas proprias artis notarie...» (test. tancat de Bernat Pi, 3 octubre 1449. AHPB, Antoni Vilanova, *Primus liber testamentorum*, lligall 1, anys 1434-1455, f.116); i, finalment, sense exhaurir els exemples: «...dimitto dicto discreto Petro Taraffa, notario et civi Barchinone, omnes scripturas scribanie et notarie mee et...aliorum notariorum..., scilicet omnia manualia, capibrevia et alios quosvis libros, in quibus sint scripta seu notata ac tacta instrumenta et contractus per quascumque personas firmata et firmatos, et omnes etiam libros testamentorum et ultimarum voluntatum et omnia etiam instrumenta in mundum iam redacte» (codicil testamentari de Joan Oliver, 19 agost 1462. AHPB, Bernat Montserrat, *Quartum librum testamentorum*, lligall 7, anys 1453-1466, ff.138-138v). Vegeu, a més, la nota següent.

¹³⁹ Dels nombrosos exemples, n'hem seleccionat tres de ben explícits: «dimitto Bernardo Pi omnes scripturas, scilicet, manualia libros et prothocolla instrumentorum et testamentorum scribanie mee, et scribananium etiam discretorum Jacobi Corroni, Guillelmi Geraldí et Johannis Linas, quondam, notariorum habitatorum ville Granullariorum, et Jacobi Ferrarii, quondam, notarii civis Barchinone, et quorumcumque aliorum notariorum que in posse meo sint seu quas ego possideam» (codicil testamentari de Bernat Nadal, 17 febrer 1432. AHPB, Jaume Marmany, *Librum primum testamentorum...*, lligall 1, anys 1420-1461, f.12v), llegat de protocols que es va fer efectiu, si hem de fer cas de l'exemple següent: «Item, dimitto dicto Anthonio Vilanova omnia manualia et prothocolla et testamenta instrumenta et alias scripturas meas proprias artis notarie et discretorum Bernardi Natalis, Joahannis Dalmacii et Jacobi Ferrarii notariorum Barchinone, et etiam Jacobi Corroni, Guillelmi Geraldí, et d'en Linas, notariorum ville Granullariorum, et aliorum quorumcumque notariorum per dictum Bernardum Nathalis michi legatas in eius codicillis» (test. tancat de Bernat Pi, 3 octubre 1449. AHPB, Antoni Vilanova, *Primus liber testamentorum*, lligall 1, anys 1434-1455, f.116.); «...dimitto Petro Taraffa...omnes scripturas scribanie et notarie mee et discretorum Arnaldi Lethonis et Petri

amb la preocupació corporativa, i compatible amb aquesta, n'existia una de tipus familiar: el notari, sovint, després de deixar els protocols que posseïa a un col·lega d'ofici, que els tindria en qualitat de titular, regint-los i administrant-los, afegia una o diverses clàusules cautelars a favor d'altres persones, expressament designades pel testador, per les quals aquesta persona (que acostumava a ésser un fill, gendre, sogre, nebot, etc.), *cum fuerit creatus notarius*, rebria del notari titular les escriptures deixades pel testador.¹⁴⁰

Així, es posava a disposició de la societat un conjunt de protocols -que administrava un altre fedatari temporalment-, fins que la persona designada hagués entrat a formar part del grup notarial, fet que podia no arribar a succeir mai. Però, com ja hem dit anteriorment, hi ha autèntiques nissagues de notaris i àmplies xarxes de parentiu en la corporació de notaris a la Barcelona dels segles tardo-medievals i posteriors; si aquella persona designada no arribava a notari, els protocols, amb la primera disposició provisional a favor d'un altre notari -que esdevindria perpetua-, no escapaven mai del control corporatiu.

Com a conclusió, podem dir que els testaments dels notaris localitzats i analitzats permeten observar, a través de les clàusules de transmissió dels protocols, que aquests foren conservats per un altre notari. Aquestes clàusules oferien als notaris l'oportunitat de triar lliurement el notari successor; fedatari que podia no exercir encara l'*ars notariae* i que es tractava, en la majoria dels casos, d'un familiar del difunt: el seu fill o hereu universal gairebé sempre; finalment, a través d'unes clàusules de contingut econòmic referides a la gestió dels protocols, donava al notari difunt la possibilitat que els seus familiars gaudissin dels beneficis del seu ofici. Una mostra més, doncs, del fort sentiment patrimonial, corporatiu i familiar alhora, del col·lectiu notarial de la Barcelona del Quatre-cents.

Huyastrell, quondam, notariorum Barchinone, ac quorumcumque aliorum notariorum, de quibus die obitus mei tenebo scripturas quovis titulo sive iure» (codicil testamentari de Joan Oliver, 19 agost 1462. AHPB, Bernat Montserrat, *Quartus librum testamentorum*, lligall 7, anys 1453-1466, ff.138-138v);i, finalment, «Item, dimitto dicto Anthonio Vilanova, notario, in cuius posse meum facio et firmo testamentum, omnia manualia, capibrevia, prothocolla, testamenta et alias scripturas artis mee notarie, et alium quorumvis notariorum quos die obitus mihi habeo ad suas voluntates inde libere faciendas» (testament de Jaume Marmany, 11 juny 1464, doc. 297 del nostre aplec).

¹⁴⁰No volem estendre'ns gaire en aquest apartat, que no és sinó una prova més de l'arrelat sentit patrimonial, corporatiu i familiar, dels notaris, un reflex del qual són els llegats testamentaris de llibres i protocols. A més, podien afegir-hi clàusules per les quals els familiars -vídua, fills, etc.- podien rebre del notari titular, i fins el traspàs de protocols a la persona designada pel notari testador, quantitats econòmiques derivades de la seva gestió provisional (o permanent, si no es produeix el canvi establert). Algunes dades permeten suposar que, encara que la majoria de vegades no s'especifiqui, aquells notaris titulars -beneficiats provisionalment del llegat testamentari de protocols-, eren els encarregats d'ensenyar l'*ars notariae* als possibles successors dels notaris difunts, sempre i quan aquests vulguessin esdevenir notaris («cassu quo notarius esse voluerit vel delliberaverit»).

El que hem exposat per al col·lectiu dels notaris i el traspàs dels protocols ho podem aplicar totalment a la resta de ciutadans de Barcelona i als seus llibres. Sovint, com en el cas dels notaris, el llegat de les biblioteques per part d'altres col·lectius professionals de l'època (com ara juristes i metges) responia a un interès real per assegurar la promoció de membres de la família¹⁴¹. En el capítol sobre la circulació del llibre recollim els diferents llegats libraris testimoniats en els documents de l'apèndix.

¹⁴¹En paraules de F.M.GIMENO: «Que la biblioteca y el libro, como instrumentos, permiten y aseguran la promoción social, lo demuestra la perfecta regulación a la que se someten algunas herencias familiares (...). La acumulación de libros por parte de una persona no es un hecho aséptico y aislado. Muy al contrario, responde a una estrategia definida, mediante la cual se pretende ascender socialmente, es decir, promocionarse, a través de una especialización profesional que sólo permiten los libros...» (amb la col·laboració de J.TRENCHS: «Libro y bibliotecas...», *El Libro antiguo español. Actas del II Coloquio Internacional*, Madrid 1992, pp. 207-239: 229).

Inventaris *post-mortem*

Del llatí *invenire* (trobar), un inventari *post-mortem* no és sinó una relació completa i detallada de tots els béns, tant mobles com immobles, d'una persona morta. El dret civil català recull l'obligació de fer inventari a la mort de l'individu per tal que els tutors o administradors dels béns del difunt, i els seus hereus, puguin delimitar clarament el contingut del llegat i se'n garanteixin els drets.

També estava obligada a fer inventari la vídua a fi de conservar els seus drets a l'any de plor (dret a ser alimentada i vestida, amb càrrec als béns del marit, durant el primer any de viduïtat), i a la tenuta (usdefruit i possessió dels béns de l'espòs fins que se li pagui en la seva totalitat el dot aportat al matrimoni: «e dins l'any del plor amb aquells béns de totes les coses necessàries a la vida sie proveïda»¹⁴²), tal i com regulaven els *Costums de Catalunya* proclamats a les Corts de Perpinyà l'any 1351; i l'hereu universal, principalment per establir la separació de patrimonis (per no haver de respondre amb els seus propis béns dels deutes deixats pel difunt, en el cas que aquests depassessin el patrimoni llegat, la qual cosa obligaria a la realització d'una subhasta pública).

Si seguim estretament la legislació, existia l'obligació de començar l'inventari de béns del difunt dins del mes següent del seu traspàs, i d'acabar-lo durant el mes següent¹⁴³. Si no es feia, la vídua, per exemple, quedava privada de la provisió de l'any de plor (en la documentació notarial podem constatar que sol ser a instància seva que s'inventarien les possessions del marit). Però el compliment d'aquesta llei és molt relatiu, ja que tenim constància documental d'inventaris que superaven àmpliament els dos mesos des de la mort d'una persona.

Són ells, vídua o hereu, juntament amb els marmessors testamentaris designats pel difunt, els que havien d'acomplir les darreres voluntats protocol·litzades davant notari en el testament. Si la persona moria *ab intestato*, la legislació també marcava el procés que calia seguir, amb la intervenció dels oficials reials, especialment el batlle.

La interpretació exacta de l'inventari fet a la mort d'una persona s'hauria de fer en funció del testament, ja que, entre les disposicions del difunt, pot existir una clàusula que estableixi l'inventari i venda posterior en encant públic dels béns per a poder respondre, econòmicament, de les disposicions d'última voluntat -deutes, llegats pietosos, establiment de misses i aniversaris, llegats econòmics a fills i amics, etc., entre d'altres-: l'exemple del notari Bernat Nadal (docs. 146-148), com hem vist, és ben significatiu. De vegades ens

¹⁴²*Constitucions i altres drets de Catalunya*, Reedició anast. Ed.Base, Barcelona 1973, p.354.

¹⁴³«...l'inventari començar dins un mes après que la mort de son marit sabia comptador; e dins l'altre següent, complir», *Ibidem*, p.354.

manca el testament, ja que es protocol·litzaven en llibres diferents; però encara ens quedem més a les fosques quan posseïm el testament, on es fa referència genèrica a un llegat librari, però no conservem l'inventari de béns. D'un i d'altre cas, n'oferim exemples en el nostre apèndix documental.

* * *

Com ja hem dit en la introducció del nostre treball, no disposem, a diferència d'altres països europeus, d'un catàleg o repertori exhaustiu de tots els inventaris de biblioteques coneguts. L'anhelat *Corpus* que ja havia somniat Ramon d'Alòs a començaments de segle¹⁴⁴ i que Jordi Rubió i Balaguer reclamava l'any 1955 en una de les contribucions més importants a la bibliografia catalana¹⁴⁵, malauradament, i comptant totes les aportacions que s'hi han fet, encara no és una realitat. Algun dia, la suma de tants esforços individuals, mitjançant un treball en grup, haurà de permetre la realització del *Corpus* esmentat.

La publicació d'inventaris de béns d'època medieval no és nova¹⁴⁶. Sortosament

¹⁴⁴«Inventaris de castells catalans», *EUC*, IV, pp. 129-192.

¹⁴⁵J. RUBIÓ I BALAGUER, *Documentos para la Historia...*, Barcelona, 1955, p.99 (traduïm): «No crec que sigui utòpic aspirar a emprendre la preparació d'un *corpus* que els contingui [els inventaris] a imitació dels que iniciaren les quatre grans acadèmies alemanyes i la de Viena en llur sèrie *Mittelalterliche Bibliothekskatalogue*. El material és ingent».

¹⁴⁶Podríem citar aquí els següents: E. MOLINÉ I BRASES, «Inventari i encant dels béns d'un notari barceloní», *BRABLB*, 10 (1921-1922), pp.277-285 i 425-427 (És l'inventari dels béns del 1432 del notari Joan de Fontcuberta: doc. 160 del nostre apèndix); J.M.ª ROCA, «Un cirurgià barber barcelonés de la XV centuria», *BRABLB*, 11 (1923), pp.145-162 (Inventari dels béns del cirurgià barber Leonci Mestre, any 1437) i «Inventaris», *BRABLB*, 13 (1928), pp.306-316 i 384-395 (Inventari dels béns de Pere Girgós, ciutadà de Barcelona, del 1389); M. MITJÀ, «Pedro de Rajadell y su biblioteca jurídica», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, 1 (1948), pp.65-104: doc. 1; J.M.ª MADURELL I MARIMON, «Micer Jaume Callís y su biblioteca jurídica», *Anuario Historia Derecho Español*, 33 (1963), pp.539-607: doc. 170; J.M.ª CASAS I HOMS, «L'heretatge d'un mercader barceloní», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, Barcelona 1969-1970, pp.9-87 (Guillem Ferrer, mercader, any 1398: doc. 4); T.M. VINYOLES I VIDAL, «La casa i l'obrador d'un esmolet de Barcelona a finals del segle XIV», *CHEC*, Barcelona, desembre 1976, pp.9-49; C. BATLLE I GALLART, «La família i la casa d'un draper de Barcelona. Burget de Banyeres (primera meitat del segle XIII)», *Acta Historica et Archeologica Mediaevalia*, 2 (1981), pp.69-91; M. MERCÈ COSTA, «L'inventari i els béns del poeta Pere de Queralt», *EUC. Miscel·lània Aramon i Serra*, III (1983), pp.115-145; M. TINTÓ I SALA, «Inventari dels béns que en Francesc Blanch, degà del Vallès, posseïa a la Rectoria de Granollers, any 1464», *Ponències*, Granollers 1984, pp.47-58: doc. 297 bis; T. GARCIA PANADÉS, «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta Mediaevalia*, 4 (1984), pp.149-204: doc. 89; M. CASAS I NADAL, «La casa i els béns de Berenguer Sespluga, rector de Cardona (+ 1375)», *Cardener*, III (1986), pp.85-100; C. BATLLE-A. PARÉS, «El castell de Sitges a la mort de Bernat de Fonollar (1326)» i EQUIP BROIDA, «Us de l'espai en els castells i torres», a M. RIU, dir., «Castells, guaites, torres i fortalezes de la Catalunya medieval», *Acta Mediaevalia. Annex d'Arqueologia medieval*, III (1986-1987), pp.154-177 i 217-293, respectivament; J. TRENCHS-M.L. MANDINGORRA, «La capilla de Pedro el Ceremonioso (1356): sus libros», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXIII (1987), pp.581-607; J. TRENCHS-M.L. MANDINGORRA, «Juan Fernández de Porto y su biblioteca jurídica (1383)», *Saitabi*, 38 (1988), pp. 63-87; J.-E. GARCIA I BIOSCA, «Un encant de la casa dels Sanaüja a Lleida,

comptem ja amb alguns elements de treball que, dia a dia, es van incrementant, la qual cosa prova l'abast d'aquesta documentació notarial, conservada en diversos arxius (l'Arxiu de la Catedral, l'Arxiu Municipal d'Història, l'Arxiu Diocesà, l'Arxiu de la Corona d'Aragó i, evidentment, l'Arxiu Històric de Protocols del Col·legi de Notaris de Barcelona). Cal dir també que s'observa, cada cop més, la tendència a analitzar a fons l'inventari i a no limitar-se tan sols a la transcripció.

Tot i l'interès que pot tenir un inventari, un estudi rigorós i científic no pot realitzar-se si no limitem la nostra recerca a un període cronològic ben delimitat i a un conjunt que sigui prou representatiu d'allò que volem estudiar¹⁴⁷. Les informacions aportades pels inventaris han de basar-se, segons el nostre parer, en un treball exhaustiu. De poca cosa ha de servir l'estudi de casos aïllats, llevat d'aquells realitzats en alguns treballs de microhistòria, basats en un o en pocs casos especialment significatius. Per posar un exemple, extreure conclusions generals sobre les biblioteques dels notaris a la Barcelona del Quatre-cents a partir de l'inventari de Bernat d'Esplugues (doc. 164 del nostre apèndix) seria un greu error, perquè es tracta d'un cas singular, per a la qual cosa l'hem de situar al marge de la resta d'inventaris estudiats.

Un dels avantatges amb què comptem a l'hora de treballar la documentació notarial és el fet que no es limita als grups socials més privilegiats; comptem amb inventaris d'individus pertanyents a tots els estrats socials, la qual cosa ens permet una visió global de la societat, dels dels grups més humils fins a aquells que se situen al capdamunt de l'escala social. Òbviament, en el cas dels individus menys afavorits socialment i econòmicament, els inventaris acostumen a ser més sobris i de menor riquesa descriptiva -com el del pagès a qui l'escassetesa de béns es limita a dues planes-. Aquest fet ve donat per l'estatus del difunt. En aquest estudi hem pretès de cercar aquesta representativitat i, així, disposem d'inventaris d'artistes (apotecaris, barbers i cirurgians, causídics, escrivans, notaris públics i reials...), clergues (beneficiats, canonges, preveres, rectors...), juristes, metges, menestrals (corretgers, flequers, sabaters, sastres, tapiners...) mercaders (i corredors d'orella, revenedors...), i un llarg etcètera.

any 1343», *Palestra Universitaria. UNED*, 3 (1988), pp.255-276; J.PLANA I BORRÀS, «Inventari dels béns de Bernardo Benet» i A.PÉREZ I CASTILLO, «Notícia d'un inventari de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (Els béns d'un català a Tebas)», *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez*, Barcelona 1989, pp.151-158 i 139-149, respectivament.

¹⁴⁷En paraules de J.Mª CASAS I HOMS: «Els inventaris no solen ésser bons col·laboradors de la història, presos individualment, perquè d'un a un són el registre d'un moment, d'una situació. És necessària la confluència de com més millor», a la seva aportació: «Interpretació Històrico-Geogràfica d'un inventari medieval», *Miscel·lània Pau Vila*, Barcelona 1975, p.215. Per això nosaltres, tant pel treball de recerca (tesina), com per a la Tesi Doctoral, hem aplegat el major nombre possible d'inventaris localitzats, publicats i inèdits.

Tot i ésser una font molt rica en dades, de tot tipus, l'anàlisi del llibre i de la lectura a partir d'aquesta tipologia documental s'ha d'abordar amb molt de compte. Com que no disposem d'altres fonts, tant o més riques per a l'estudi de la difusió del llibre i la lectura a l'Edat Mitjana, a excepció, naturalment, dels manuscrits conservats i dels passatges literaris¹⁴⁸, les nostres afirmacions s'han de llegir sempre amb prudència.

L'estudi d'una biblioteca medieval a partir de la informació continguda en un inventari presenta alguns problemes de difícil solució que no deixarem d'apuntar, ni que sigui molt breument¹⁴⁹. Un dels problemes és la identificació que una part de la historiografia sobre el llibre fa entre llibre posseït i llibre llegit. Aquesta equació és difícil de rebatre en els casos de biblioteques de caràcter professional, com la dels metges, juristes o notaris: en general, es pot afirmar que els llibres que constituïen la biblioteca d'un especialista eren objecte d'una lectura més o menys freqüent -alguns d'ells podien tenir diversos exemplars d'un mateix text-, en relació directa amb les activitats del seu posseïdor. Els llibres d'*ars notariae*, d'*ars dictandi*, de gramàtica, de dret civil i canònic, els formularis, tenen una explicació en la biblioteca dels nostres notaris i juristes, per exemple. El llibre és, en aquest cas, un útil de treball, i la lectura, només un instrument.

Pensem, però, que les afirmacions d'alguns autors en el sentit que «l'estudi del llibre a través dels inventaris de béns és l'estudi de la *possessió* del llibre, no de la lectura, ja que a l'Edat Mitjana -i fins i tot en èpoques posteriors, fins a l'actualitat-, no es pot identificar un llibre posseït amb un llibre llegit¹⁵⁰» és més que discutible. La capacitat de lectura,

¹⁴⁸Constitueixen exemples del que diem els articles de R.CANTAVELLA, «Lectura i cultura de la dona a l'Edat Mitjana: opinions d'autors en català», *Caplletra*, 3 (1988), pp. 113-122, i l'article, de recent publicació, de X.RENEDO, «Llegir i escriure a la tardor de l'Edat Mitjana», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Alacant-Elx, 1991*, coed. de Pub. Abadía Montserrat amb les tres universitats valencianes, 1993, pp. 209-222. Pensem que un estudi de la lectura i la seva difusió no pot oblidar els testimonis literaris de l'època que s'intenta analitzar.

¹⁴⁹Autors com C.BEC, *Les livres des florentins (1413-1608)*, Firenze, 1984, pp. 11-17 o M.CHEVALIER, *Lectura y lectores en la España del siglo XVI y XVII*, Madrid, 1976, pp. 37-46, entre d'altres, n'han parlat extensament.

¹⁵⁰M.L.MANDINGORRA-J.TRENCHS, «Juan Fernández de Porto...», pp.63-87; dins d'aquesta línia se situa també l'estudi de F.GIMENO, de nou amb la col·laboració de J.TRENCHS, en la seva aportació a les actes del Segon Col·loqui Internacional de *El libro antiguo español*, «Libro y bibliotecas en la Corona de Aragón», Madrid, 1992, pp. 207-239. En les seves conclusions, Gimeno, després d'afirmar que «Los inventarios *post mortem* no son indicativos de la lectura de un individuo o de unas determinadas personas. Tan sólo testimonian acerca de la posesión del libro por parte de una persona en un momento de su vida; ilustran sobre sus gustos literarios...», acaba admetent que «Lo que sí es cierto es que advierten de la difusión de una conciencia de *posesión del libro*. La posesión del libro, en cuanto tesaurización del saber, es bien significativa como para pasarla por alto» (p.229). Tot i la «poca» representativitat i les «limitacions» d'aquest tipus de fonts, sembla que encara és útil un estudi de la lectura -o la possessió del llibre- a partir dels inventaris. Perquè, si bé és cert que és una font estàtica i resultat, potser, de generacions (a través d'herències), no ho és menys el fet que els encants que a vegades els acompanyen -no tants com desitjaríem-, on els compradors adquireixen, lliurement, unes lectures i no altres, són un bon complement per a un estudi de base científica. En aquest treball farem ús, indistintament, una vegada exposada la problemàtica, dels termes «lectura» o «possessió» de llibres.

indubtable, de notaris i escrivans, a més d'un instrument de treball quotidià, diari, també els capacitava per a llegir tot tipus de textos literaris aliens completaments al seu ofici. Les lectures de contingut religiós (morals i pietoses) són freqüents en els inventaris privats de biblioteques, no sols dels notaris, sinó de tots els estaments o grups socials de la societat. Però també hi ha una literatura profana que sembla ser col·leccionada per alguns dels nostres personatges: són textos d'autors llatins, tractats històrics, literatura en català... El cas més clar és la biblioteca d'autèntic bibliòfil de Bernat d'Esplugues, de gairebé dos-cents manuscrits, amb una pressència masiva i impressionant d'autors clàssics i d'humanistes italians, xifra que està molt per damunt de la mitjana dels seus col·legues. Es pot dubtar, si es vol, de la lectura *efectiva* de Bernat d'Esplugues, però no dels seus hàbits o gustos literaris. L'homogeneïtat temàtica detectada en algunes biblioteques no professionals -amb un major pes d'algun tipus de text literari-, no es pot explicar només per una raó atribuïda a l'atzar. I com ens cal explicar les compres de llibres per part d'artesans (basters, esperoners), en principi aliens al fenomen de la lectura i de l'escriptura? Sobre aquest punt, ja hi reflexionarem més endavant.

Lligat amb l'equació llibre posseït igual a llibre llegit hi ha també una altra realitat documental innegable. No totes les lectures que una persona podia fer en vida consten en el seu inventari de béns. L'explicació és evident: en alguns dels nostres documents, després de la descripció dels llibres, el notari que els inventariava podia recordar que aquest llibre no era del difunt sinó que el tenia en préstec d'una altra persona (hi fa constar, per exemple, la reclamació d'algun personatge sobre la propietat d'un còdex: «e dix...que era seu», o s'indica, senzillament, per informacions contingudes en el testament o donades pels familiars i marmessors, que no era del seu patrimoni bibliogràfic), o era el mateix difunt que, en el testament, com ja hem dit, feia record dels llibres que tenia d'altres en préstec¹⁵¹. Proves que demostren que el préstec de manuscrits entre particulars -per no parlar de l'institucional- era una realitat i que la lectura derivada d'aquest fenomen és difícil, impossible d'establir i de quantificar. En parlem més detingudament en el capítol que dediquem a la circulació del llibre i als canvis en la seva possessió.

Tanmateix, aquesta font és poc clara pel que fa al procés de formació de la biblioteca, a la seva evolució en el temps. Ja hem dit que l'inventari és un reflex de l'estat en què es troba a la mort del seu possessor, però, què contenia abans? Ignorem l'origen de la biblioteca, la data en que s'inicià el seu procés de constitució, les diferents vies d'incorporació dels manuscrits (herència, compra en subhasta, donació, encàrrec de còpia...), els llibres que en algun moment formaren part de la biblioteca però que, per causes diverses, en desaparegueren... Només documentació complementària ens dóna dades relacionades

¹⁵¹L'exemple del 1480 del notari Pere Sasala, donat en apèndix al doc. XXXV de la nostra tesina inèdita, n'és una prova paradigmàtica.

estretament amb el difunt i que poden completar, per bé que no substituir, l'inventari de béns¹⁵².

* * *

A l'Arxiu de Protocols, els inventaris, com altres tipologies documentals, des de començament del segle XV, es troben normalment en *llibres especials*, enquadernats ja coetàniament, i diferenciats dels *llibres comuns* o *manuals*, la qual cosa ens ha permès de fer-ne un buidat complet; altres llibres especials són, per exemple, els de testaments i els de pactes matrimonials¹⁵³. A l'Arxiu Capitular, i especialment a l'Històric Municipal de Barcelona, en canvi, els inventaris es conserven solts, en forma de quaderns, d'extensió i interès variable, en caixes o carpetes.

Diplomàticament, un inventari *post-mortem* ofereix una estructura molt simple. Escrit en l'escriptura de l'època, pot ésser un simple bifoli o un quadern de més de cent pàgines: depèn, com és lògic, de a qui correspon la relació de béns mobles i immobles. Una part important de la seva riquesa informativa ve donada per la mateixa estructura del document, que ens indica el nom del notari que el va realitzar, la data, el lloc, el nom del difunt, la seva professió o categoria social, la persona que l'ha sol·licitat i en qualitat de què (vídua, hereu...). En el cas de tractar-se d'un personatge d'una rellevància social especial, acostuma a aparèixer igualment una relació dels seus títols i els seus mèrits. Normalment, aquests

¹⁵²Per a la nostra Tesi Doctoral tampoc no comptem amb aquest tipus de documentació, donada la gran quantitat de registres notariais per al segle XV (només a l'AHPB es conserven més de 2500 *manuals comuns* per a aquest segle). A més d'inventaris, d'encants i de testaments, comptem amb vendes, donacions, garanties per préstecs, empenyoraments, etc. en què el llibre juga un paper important. A la nostra Tesi Doctoral ens hem limitat a les tres tipologies notariais que comentem.

¹⁵³No hem cregut oportú oferir un apartat referit a la Història dels registres i protocols notariais, així com al seu procés de redacció -n'hem donat, això sí, algunes referències bibliogràfiques en parlar de la institució notarial-, però fem constar, des d'aquest moment -i ja ho hem insinuat en alguna part del nostre treball-, que els registres a la Corona d'Aragó tenen les seves peculiaritats diplomàtiques pròpies i diferenciades de la resta de regnes peninsulars, resultat de la seva pròpia història. A la Corona catalano-aragonesa, aquest caràcter de registre dels llibres notariais perdura fins a les disposicions borbòniques del segle XVIII, concretament fins al Real Despacho de 1736 -per a notaris no col·legiats- i la Real Provisión de 1755 -per als notaris col·legiats-. Amb aquestes resolucions s'adopta el sistema castellà (implantat a Castella amb la Pragmàtica d'Alcalà de 1503), i es fa obligatori l'ús de paper timbrat, la inserció literal i sense etceteracions de les escriptures en els protocols, com també les subscripcions i validacions per part d'atorgants, testimonis i notari. D'ençà d'aleshores, el protocol esdevé l'original amb les matrius de les escriptures, amb una redacció única del document -abans hi havia un enregistrament doble o triple-, i això és el que voldríem destacar més ara, en parlar dels llibres especials, amb una progressiva generalització del protocol general i ordinari, sense l'antiga agrupació dels contractes per matèries. Tot i que és possible trobar-hi, dins dels *manuals* o *llibres comuns* notariais catalans, inventaris de béns, el més normal i lògic és trobar-los en els *llibres especials* d'inventaris i encants; la investigació històrica per als segles XIV-XV a XVIII a partir d'aquesta font, com s'esdevé també amb d'altres tipologies documentals, es més fàcil gràcies a l'agrupació i enquadernació per matèries dels instruments notariais, realitzada ja contemporàniament.

aspectes formularis del document (incloent-hi les rúbriques finals), estan redactats en llatí, però el nucli més important, la descripció dels béns, es feia normalment en català.

Aquesta descripció, que és l'inventari pròpiament dit, començava normalment amb les referències relatives a la vivenda del difunt (carrer, si era propietari de la vivenda o bé si hi era a lloguer o com a hoste, si vivia a prop d'algun edifici institucional: convent, monestir, palau...). Una vegada donades aquestes dades -que no sempre hi consten-, els inventaris ens ofereixen un recorregut per cada un dels espais de la casa, itinerari que pot ésser més o menys ordenat; ens detallen, cambra per cambra, absolutament tots els objectes que hi ha a la casa, el material de què estaven fets, el seu estat (nou, vell, usat, dolent, bo, esquinçat... són alguns dels adjectius que poden anotar els notaris), el color, la situació dins la cambra, etc; curiosament, dins de la relació de béns mobles també acostumen a anotar-se els esclaus, que més d'una vegada són descrits juntament amb les bèsties domèstiques (cavalls, gallines, mules...). Hem d'insistir, un cop més, en la riquesa descriptiva d'aquest tipus documental, que ens dóna una idea molt precisa de com era la vida quotidiana del moment. És en aquest itinerari on, en arribar generalment a la càmera dedicada a l'escriptori, s'anotaven els objectes que formaven part del seu arxiu i biblioteca.

Després dels béns mobles acostumava a fer-se, al final de l'inventari, la relació dels immobles. Hi incloïen els diners en metàl·lic -generalment deien quina moneda era i de quin pes-, els censos, censals, violaris, deutes -per cobrar i per pagar: alguns dels nostres notaris, com molts altres particulars, també conservaven els llibres anomenats de *deu i deig*, on constaven les quantitats que devien o que se'ls devien. Alguns d'aquests llibres són desglossats i hi tenim nòmines de personatges, les quantitats i el concepte-, préstecs, terres, cases, etc. Aquesta és una informació que, contrastada amb les possessions materials del subjecte (especialment la plata i les joies, però també els llibres luxosos, perfectament detallats), estableixen el nivell de riquesa de les persones.

A l'hora de fer l'inventari, hi actuaven també uns testimonis -com en qualsevol instrument protocol·litzat davant notari- que podien coincidir o no amb els marmessors designats pel difunt. Aquests darrers, pel seu encàrrec, també acostumaven a rebre alguna deixa de l'atorgant testamentari: sovint, el compliment de les disposicions o la venda de béns podia allargar-se durant anys i així els remunerava el seu treball.

* * *

Com veiem, un inventari de béns, representació cultural estàtica fixada per la mort d'una persona, suggereix molts interrogants -alguns apuntats i d'altres ignorats-, davant d'una realitat dinàmica i plural com és el llibre i la biblioteca.

Encants

Era normal que, per fer front a les disposicions testamentàries, es fés un encant públic dels béns de la persona morta. Un inventari de béns pot anar acompanyat d'un encant o subhasta d'aquests béns, però no és obligat: de molts inventaris no es conserven encants perquè, possiblement, els hereus pogueren fer front a les despeses derivades de les disposicions testamentàries i no necessitaren recórrer a la venda dels béns. El cas contrari és impossible: un encant ha d'anar precedit sempre d'un inventari dels béns relictos, que pot haver-se conservat o no, tal com hem pogut constatar en la nostra recerca arxivística.

Els encants o subhastes les feien els marmessors testamentaris amb l'ajuda de corredors públics o d'orella (esmentats sovint en la documentació com a *curritor auris*), en presència d'un notari públic que enregistrava objectes venuts (entre d'altres, els llibres), comprador i preu (molts d'aquests corredors, jueus o conversos, destacaren també com a llibreters, la qual cosa els permetia de fer una taxació aproximada del valor dels llibres: un personatge conegudíssim és en Guillem Sacoma)¹⁵⁴.

L'encant públic dels béns d'un difunt també estava regulat per ordenances municipals¹⁵⁵, que permetien de fixar el termini a partir del qual es podia realitzar, així com també el lloc i les persones que hi podien concórrer. Se solia acudir al procediment d'anunci o «crida», feta un mes abans.

Per la realització de l'encant es gratificava «per beurer i per fer les crides» als llocs acostumats i també als que traslladaven els béns objecte de subhasta des de la casa del difunt, si no es feia allà mateix, fins al lloc triat -els «basters» o carregadors que, curiosament, també participaren en la compra de llibres, com hem pogut deduir dels exemples de què disposem-. Dels beneficis calia pagar, segons les taxes vigents, els drets de «corraduries» i la tasca del notari que, minuciosament (de vegades en un termini de temps molt llarg: la liquidació d'una marmessoria podia durar mesos o anys), enregistrava tot el procés.

¹⁵⁴Sobre aquest aspecte és imprescindible tenir present l'estudi de J.M.MADURELL, «Encuadernadores y librerías barceloneses judíos y conversos», *Sefarad*, 21 (1961), pp. 300-338; 22 (1962), pp. 345-372; i 23 (1963), pp. 74-103, i els múltiples exemples que oferim en el nostre aplec documental i que hem recollit detalladament en el capítol que dediquem a la circulació del llibre. A més de corredors o llibreters, no és gens estrany trobar representants de la comunitat jueva de la Ciutat entre els compradors de subhastes de béns; de vegades, llurs noms apareixen en l'ortografia vacil·lant de l'època, fet comprensible si tenim en compte que l'escrivà no devia estar acostumat a escriure noms hebraics (ex. Amarimó, Salomó, Paci...).

¹⁵⁵A Girona, una *ordinació encantum* presa pels Jurats el dia 29 de gener de 1483 (A.M.G., *Manual d'acords de 1483*, foli 10v; dada extreta de l'obra-miscel·lània de LL.BATLLE, *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, Girona 1979, p. 256), disposava la celebració de dues subhastes setmanals, el dimarts (a la plaça de les Albergaries, davant de la Casa del Concell) i el dijous (a la plaça de les Cols); els corredors, reunits en aquests dos llocs, venien al «més donant» i se'ls prohibí, entre d'altres coses, fer comprar per un tercer, sota pena de deu lliures i de perdre l'ofici, coses de les quals el corredor «sia venedor o subastador». Per a Barcelona no coneixem cap normativa semblant.

Com ja hem assenyalat, si la casa del difunt estava situada en un carrer que permetia un bon nombre de comoditat l'encant, aquest tenia lloc davant mateix del seu domicili (*encantu publico in platea portali hospici ubi dictus defunctus habitavat... in hospicio videlicet ubi dictus defunctus habitavat...*, etc); en cas contrari, calia trobar un lloc ampli per poder aplegar un bon nombre de persones. Barcelona, amb una població important concentrada a l'interior de les muralles, estava mancada d'espais suficients per a fer-hi aquests actes públics. Un dels llocs més adients, i que figura reiteradament en la documentació, era la plaça de Sant Jaume (*in encantu publico in platea Sancti Iacobi Barchinone...*), però n'hi havia d'altres com la plaça Nova (*in platea Nova Barchinone...*), la plaça del Blat (*in platea Bladi Barchinone...*), el claustre de la Seu de Barcelona (*in claustro Sedis Barchinone...*), la Rambla (*in loco dicto Ramble, extra et satis prope dictum portale de la Portafferrissa...*) o la llotja de la ciutat (*in logia maris Barchinone...*); un inventari podia realitzar-se en un sol lloc o en diversos entre els que he esmentat. El temps de duració també podia variar: tot depenia del personatge i del nombre i la naturalesa dels seus béns. Aquesta diversitat de llocs podria fer-nos pensar que encara no existia, pel que fa a Barcelona ciutat, una *ordinacio encantum*.

Evidentment, *personarum in multitudine copiosa*: l'assistència, segons la categoria social i la riquesa del difunt, podia ésser molt variada. És interessant, malgrat la brevetat de les dades, analitzar la clientela que anava a comprar als encants. Hi ha personatges que semblen habituals a les subhastes públiques (com corredors o llibreters) i d'altres que devien ser prou coneguts pels presents, per tal com se'ls esmenta només pel cognom o malnom¹⁵⁶. Entre els compradors destaquen els canonges i beneficiats de les catedrals, d'altres adscrits al *ministerium* parroquial i d'altres persones que avui formarien part de les «professions liberals», com els notaris, metges i juristes, tot i que els mercaders també hi són presents; podem trobar-hi, a més, mestres d'escola, estudiants o membres d'altres professions més emprènents (com ara basters i esperoners). L'assistència a un encant no era l'única forma de aconseguir llibres de segona mà. Perquè a més de la riquesa que ofería aquest mercat¹⁵⁷, els bibliòfils podien recórrer a les llibreries, perfectament documentades al segle XV a Barcelona. Excepcionalment podien rescatar-los dels tallers d'enquadernació, on anaren a comprar un bon nombre de còdexs i de pergamins antics, reutilitzats per a enquadrar llibres nous, així com dels molins paperers, destí ben trist per a molts manuscrits en paper.

Les obres de luxe, com alguns manuscrits jurídics, litúrgics o d'autors clàssics, registraven els preus més elevats. Per un llibre es podien pagar preus equivalents als d'un bon esclau, un bon cavall i, fins i tot, al del lloguer d'una casa modesta. Abans, és clar, que

Així, quan els notaris anotaven les adquisicions de llibres, de vegades sembla que coneixen bé el comprador i el nomenem pel seu cognom («an Vinyamata», per exemple) i, en canvi, a d'altres sembla que se'ls hagi preguntat pel nom, cognom i ofici («an Gabriel Tries, sparoner»).

A l'apèndix documental es pot observar com un dels sistemes de venda de llibres multitudinari, massiva, de gran difusió i àmplia participació, és *in encantu publico*, a través de la seva realització per part de la marmessoria d'un difunt; la venda individualitzada entre particulars, constatada documentalment, no ofereix un nombre tan gran de còdexs ni els detalls que una subhasta pot proporcionar-nos.

Amb aquest objectiu i prevencions, hem escollit en un *Corpus* documental, creiem que ben representatiu, testaments, inventaris i encants des del 1396 fins al 1475¹⁶⁵, amb un total de tres-cents quaranta documents, d'interès i d'extensió variables, amb la pretensió més d'obrir portes que no pas de tancar-les, sobretot després d'haver comprovat que els béns, esmentats lacònicament en els inventaris, tan sols cobren vida i els podem utilitzar i conèixer en comparar-los amb altres fonts complementàries, tot i sabent que la fragmentació social de les fonts i el seu volum, potser, no ens permetran mai de realitzar un estudi ben complet d'aquella societat, però sí, i aquest n'és l'objectiu, apropar-nos un xic més al seu coneixement.

¹⁶⁵La raó per la qual hem triat aquestes dues dates respon, com ja hem anunciat, a una raó purament metodològica: el Prof. J.HERNANDO s'ha ocupat de la documentació notarial amb esments libraris del segle XIV. Hem pensat que fóra bo iniciar el nostre estudi l'any 1396, amb l'inventari de llibres del jurista Pere de Rajadell (doc. 1) i acabar-lo l'any 1475, amb l'inventari d'un altre jurista, Gaspar Mieres (doc. 340), amb els inicis de la impremta a Catalunya. D'altra banda, per al món del llibre a partir d'aquesta data comptem amb l'estudi, ja clàssic, de J.RUBIÓ-J.M.MADURELL, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1550)*, Barcelona 1955, i la recent Tesi Doctoral de M.PEÑA DÍAZ, *Libro y lectura en Barcelona, 1473-1600*, dir. R.GARCÍA CÁRCCEL, Barcelona U.A.B. 1995. A més, i de passada, hem fet realitat un dels desitjos de J.RUBIÓ I BALAGUER quan, en aquell treball, reclamava la publicació íntegra de l'inventari de Mieres (ell s'havia limitat a editar els esments de còdexs catalans o d'autors jurídics catalans).

CAPÍTOL III

LES BIBLIOTEQUES PER GRUPS SÒCIO-PROFESSIONALS

El títol del nostre treball ens obliga a presentar, a partir dels documents donats en l'apèndix, una panoràmica, necessàriament breu i general¹⁶⁶, dels llibres i de les biblioteques en funció del seu possessor o comprador.

Com és conegut, de les diverses possibilitats existents per a conèixer la producció librària d'una societat i època determinades, s'ha d'establir prèviament el cens d'allò que hem conservat atribuïble a aquell moment. Per a aquest fi, ens podem servir dels testimonis directes: llibres íntegres i fragmentaris, i d'indirectes: esments libraris en documents de variada tipologia (en el nostre cas, per exemple, ens hem limitat als testaments, inventaris i encants) i citacions directes o fonts literàries en textos d'autors coetanis.¹⁶⁷

A Catalunya, com vam veure en l'estat de la qüestió que hem ofert, la tercera possibilitat d'estudi, la de la producció escrita a partir d'esments libraris, ha estat conreada per multitud d'estudiosos. Però, com és lògic, són les biblioteques reials, nobiliàries, de l'alta jerarquia eclesiàstica (bisbes, abats...) i d'escriptors famosos (Llull, Vilanova, Eiximenis, etc) les que han estat objecte preferent d'estudi¹⁶⁸. Els estudis sobre biblioteques

¹⁶⁶Diem que serà necessàriament breu perquè la lectura de tots i cadascun dels documents de l'apèndix ofereix més dades de les que presentem aquí, per la qual cosa en aquest capítol només recollim conclusions de tipus general on intentarem destacar les tendències i punts de confluència detectats. I serà general (i provisional alhora) perquè ja hem dit que aquest estudi es veuria reforçat si coneguèssim tota la documentació notarial en què el llibre és protagonista destacat (com ja hem dit reiteradament, per raons metodològiques el nostre treball s'ha basat en l'estudi dels *llibres especials* de testaments, inventaris i encants i no pas en els *llibres o manuals comuns*, amb força documentació interessant).

¹⁶⁷Seguim en aquesta afirmació el prof. J. ALTURO, «Métodos y posibilidades de estudio en historia del libro, con especial atención al código gótico hispano», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2 (1995), pp. 133-170.

¹⁶⁸Per a completar aquesta informació i comprovar l'abundant bibliografia sobre aquest aspecte, i per no repetir les notes a peu de pàgina que s'hi recullen, remetem a l'esmentat article de J. ALTURO, «Métodos y posibilidades...», *op.cit.*, pp. 153-158, especialment.

de ciutadans corrents han estat l'excepció; un de pioner fou, com vam assenyalar en la introducció, l'estudi de Carme Batlle sobre «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV» presentat al Col·loqui de la Casa de Velàzquez sobre *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'ancien régime*¹⁶⁹.

En certa forma, aquest treball intenta omplir en part aquell buit historiogràfic. Per això la nostra recerca, com a primer pas per a l'elaboració algun dia del *Corpus Bibliothecarum Medii Aevii Cataloniae*, l'hem limitada als clergues, juristes, metges i altres ciutadans. A partir de la documentació notarial de protocols, hem recollit testaments i tots els inventaris i encants de particulars de Barcelona que hem localitzat entre els anys 1396 i 1474¹⁷⁰. Són 340 documents que ens han ofert una visió dinàmica i diversa sobre el món del llibre.

Un primer problema que es planteja, a l'hora de fer una anàlisi dels llibres i lectors, ni que sigui breument, és com presentar-la. Una possibilitat és fer l'estudi a partir de grans blocs temàtics (literatura llatina: clàssics greco-llatins, obres patristiques i litúrgiques, jurídiques, mèdiques, d'*ars notariae*, d'*ars dictandi*, etc; textos per a l'ensenyament: gramàtica, lògica, etc; textos humanístics; literatura en llengües romàniques: catalana, francesa, italiana, etc) sense distinció, però, de l'estatus social del seu possessor¹⁷¹. Els apartats d'anàlisi, a partir d'aquesta possibilitat, són múltiples. Una altra possibilitat, que és la que hem adoptat, és fer l'estudi a partir d'un criteri professional, sense oblidar, però, el lloc que ocupen les diferents professions dins d'una societat com la de la Barcelona del Cinc-

¹⁶⁹Les actes del qual es publicaren a París el 1981, pp. 15-31, discussió pp. 32-34. En aquest article, C.BATLLE ja recollia les poques aportacions que s'havien fet amb anterioritat sobre ciutadans corrents (apotecaris, juristes, mercaders, notaris, etc) i expressava un desig: "Con la publicación del material reunido sobre la Barcelona del siglo XV y su estudio exhaustivo se podría ofrecer una visión más completa del tema que la ofrecida en este trabajo..."; desig que creiem haver materialitzat, en gran part, amb aquest treball. Recentment, i sense ampliar gaire les dades, la mateixa autora ha publicat dos treballs (gairebé idèntics) sobre «Notícies sobre biblioteques dels ciutadans honrats i dels advocats de Barcelona (segles XIV-XV)», *Barcelona. Quaderns d'Història*, 1 (1995), pp. 71-84, i «Notícies sobre les biblioteques dels ciutadans honrats de Barcelona (segles XIV-XV)», *Estudis Castellonencs*, 6 (1994-95), pp. 179-187; en ambdós s'esmenten alguns dels documents del nostre apèndix. Per a d'altres indrets de la geografia catalana comptem també amb aportacions recents, com el treball d'E.MIRAMBELL, «Biblioteques particulars gironines del segle XV», *Medievalia*, 8 (1989), pp. 265-285.

¹⁷⁰L'elecció d'aquestes dates ja l'hem justificada reiteradament: el terme *a quo* el marca el treball anunciat per J.HERNANDO per al segle XIV i el terme *ad quem* el constitueixen el treball ja clàssic de J.M.MADURELL-J.RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta...*, op.cit., i la recent Tesi Doctoral de M.PEÑA, *Libro y lectura en Barcelona. 1473-1600*, realitzada sota la direcció del prof. R.GARCÍA CÁRCCEL. Departament d'Història Moderna i Contemporània. UAB. 1995.

¹⁷¹Aquest és el mètode emprat per M.PEÑA, *La lectura...* Algun membre del tribunal va suggerir que una altra possibilitat és la que recollim tot seguit en el text; de fet, si haguéssim optat per presentar l'anàlisi a partir d'un criteri professional, és molt possible que algú ens hagués insinuat la possibilitat de fer-ho en sentit contrari. L'anàlisi a partir de blocs temàtics és la que vam emprar també per a la nostra tesina inèdita, però en aquest cas era molt més fàcil ja que només se cenyia a un col·lectiu professional concret: el de notaris i escrivans.

cents¹⁷². És a dir, abans de parlar de les diverses professions, és necessari oferir, molt breument, com era constituïda políticament aquesta societat.

A l'Edat Mitjana i a l'Antic Règim la societat catalana era una societat estamental dividida políticament en *braços*. Cada *braç* aplegava els representants dels diferents estaments del país que, sota la presidència del rei, constituïen les corts dels regnes de la corona catalano-aragonesa (Principat de Catalunya, regnes de València, d'Aragó i de Sardenya). Segons una concepció política medieval de fort arrelament, la totalitat del país -i, per tant, les corts, representació suprema seva- era un cos o organisme el cap del qual era el sobirà, i els braços eren els diferents estaments socials: els nobles, els cavallers i altres gentilhomes constituïen el *braç militar*, els eclesiàstics el *braç eclesiàstic* i els ciutadans i burgesos el *braç reial* o *popular*.

Els estaments, però, no eren grups socials en què fos impossible l'entrada d'una o més persones provinents d'un altre d'inferior. La posició econòmica dels seus membres podia ésser molt variable: per exemple, un canonge de la Seu de Barcelona i un rector d'una parròquia rural, tot i pertànyer a l'estament eclesiàstic, presentaven sovint grans diferències (l'extracció social, la cultura, la capacitat econòmica, etc...). El terme d'*estament* era aplicat pròpiament a les diferents classes de les ciutats o viles, però també, per extensió, a altres grups socials no exclusivament ciutadans, com el militar i l'eclesiàstic, que tenien, com a tals, representació a les corts i que eren considerats estaments privilegiats. Dins el *braç popular*, però, hi havia també diferències: un anomenat *estament ciutadà* o *superior*, integrat pels ciutadans honrats, que monopolitzà el govern municipal des del segle XIII fins al segle XV i que, en un procés secular cap a l'ascensió social, el 1510 obtingué el privilegi militar, tot i que continuaren formant part del braç reial; i els *estaments inferiors* (l'*estament dels mercaders*, l'*estament dels artistes* i l'*estament dels menestrals*), que, mica en mica, van prendre consciència de la seva força i aconseguiren d'entrar a formar part del govern municipal (1455) i d'ésser nomenats com a síndics de la ciutat a les corts (1460). La pertinença a l'estament varià amb el temps, ja que alguns oficis aconseguiren de pujar de categoria, per tal de gaudir de més privilegis, de major consideració social i per tenir accés a nous càrrecs públics; així, per exemple, el 1498 els metges i els juristes, artistes, aconseguiren d'ésser equiparats als ciutadans honrats, i, per aquesta mateixa data, els pintors passaren de menestrals a artistes.

Problemàtica és també la classificació professional de determinades persones amb professions lligades a l'administració reial o municipal (clavari, lloctinent d'escrivà de ració, mestre racional, pesador del pes reial, etc); molts d'ells eren ciutadans honrats, per la qual cosa hem fet l'anàlisi de les seves llibreries dins d'aquest apartat. Més difícil, encara, és saber quin ofici tenien algunes persones de les quals hem conservat el seu inventari de

¹⁷²El Prof. J. ALTURO, «Métodos y posibilidades...», p. 160, creu que aquest és el millor criteri de classificació per a l'estudi de les biblioteques particulars.

béns.¹⁷³

Un cas diferent és el de les dones. Tot i que sabem que hi ha dones que saben llegir -no només dins l'estament nobiliari, sinó també dins del dels ciutadans honrats i dels mercaders-, també sabem que els llibres que tenien moltes d'elles eren resultat d'un llegat del seu marit: molts dels llibres de l'argenter Romeu Desfeu (doc. 72), per exemple, passaren a la seva vídua Clara, l'inventari de béns de la qual també hem conservat (doc. 86). No és l'únic cas¹⁷⁴, per la qual cosa i quan ha estat possible, hem decidit estudiar les seves biblioteques en funció de la professió del marit difunt.¹⁷⁵

Dins d'aquest marc socio-professional hem de situar l'anàlisi de les biblioteques.

¹⁷³És el cas de Joan de Ferrera (doc. 26), de Pere Bertran (doc. 103), de Bernat Gornal (doc. 172), de Joan Gabriel Esplugues (doc. 269), de Maria de Riusec (doc. 276), de Rimbau de Cardona (doc. 289) i de Joan Puig (doc. 291).

¹⁷⁴Per exemple, tenim també l'inventari de béns del cavaller Bernat de Montpalau (doc. 7) i de la seva vídua Joana (doc. 207). Quan hem detectat casos semblants hem optat, en la identificació que acompanya l'edició, per indicar els textos que semblen tractar-se d'un mateix còdex.

¹⁷⁵Hi ha casos en què l'inventari d'una dona es fa amb el marit encara viu (tot i que podia no haver estat el primer marit: hem documentat reiteradament casos de segones i terceres núpcies, amb la qual cosa els llibres podien haver estat, de nou, un llegat librari) o en què, simplement, no sabem res més que el nom de la propietària dels llibres: casos de Maria de Riusec (doc. 276) i de Joana (doc. 315).

3.1. BRAÇ MILITAR

En primer lloc, analitzarem les biblioteques de cavallers, donzells i escuders, com a part integrant de l'estament militar. Tot i que la nostra intenció, en principi, no era recollir-les, com hem fet amb les nobiliàries¹⁷⁶, d'aquestes biblioteques tenim una petita representació en el nostre apèndix documental, per la qual cosa en parlarem molt breument: són les biblioteques del cavaller Bernat de Montpalau (docs. 7 i 207), de les vídues de cavallers Elionor (doc. 227), vídua de Francesc de Soler, d'una homònima seva (doc. 311), vídua de Francesc d'Esparsa i d'Angelina (doc. 335), vídua de Guillem de Santcliment; dels donzells Joan d'Argentona (doc. 94), Joan Gener (doc. 108) i Galceran Montserrat (doc. 253), i de l'escuder Bernat Conesa (doc. 40).

A partir del segle XIII, els cavallers (anomenats normalment *milites* a la documentació) constituïen, amb els nobles pròpiament dits, el braç militar de les Corts del Principat de Catalunya. En un principi, només podien accedir-hi els donzells. Molt sumàriament, podem dir que les biblioteques d'aquest primer grup no són un reflex d'inquietuds intel·lectuals. Els textos més nombrosos són els *Breviaris*, els *Evangelis* en pla i, sobretot, els *Llibres d'Hores*.

De la llibreria de Bernat de Montpalau, amb una desena de títols, tenim dos documents que es complementen: el seu inventari de béns (doc. 7) i el de la seva vidua Joana, que heretà alguns dels llibres (doc. 207)¹⁷⁷. Entre els seus llibres destacaríem el *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis, el text hagiogràfic de la *Vida de sant Amador* i un de tema cavalleresc, el *Lancelot* (7, 5,6 i 7, respectivament). Entorn dels dos primers còdexs esmentats la documentació notarial referida a Joana ens ha permès conèixer una situació ben curiosa: sabem que el seu difunt marit, Bernat, tenia un deute reconegut amb la comunitat religiosa de Sant Miquel de Barcelona, deute que ni ell ni la seva vídua no van poder tornar, per la qual cosa aquesta comunitat «tenien vedada» a Joana l'accés als serveis religiosos que s'hi oferien. Un dels marmessors testamentaris de Joana, el teixidor de lli Guillem Vila, perquè «en sa malaltia posqués combrigar», és a dir, perquè pogués rebre els sagraments, li féu fermança o garantia davant la comunitat de Sant Miquel pel deute que tenia. A canvi d'aquest aval, Vila va rebre una sèrie de robes i objectes, entre els quals es troben els dos llibres que hem esmentat (el *Llibre dels Àngels* i la *Vida de sant Amador*).

Les tres vídues de cavallers coincideixen en la possessió d'un mateix títol, molt difós a totes les llibreries analitzades en aquest estudi: el *Llibre d'Hores* o les *Hores de la Verge*. Com és sabut, una bona part de la historiografia sobre la dona i sobre el llibre ha identificat

¹⁷⁶Tot i l'excepció referida a Elionor d'Avinyó, familiar de la reina Violant de Bar: docs. 232-233.

¹⁷⁷Per a ampliar aquesta informació i comprovar els llibres que passaren d'un a l'altra, vegeu les identificacions d'ambdós documents o l'apartat referit als llegats testamentaris (5.1).

tradicionalment, a partir de les fonts literàries i iconogràfiques, la lectura devocional (especialment el *Llibre d'Hores*, però també el *Breviari* i el *Saltiri*) com la lectura pròpia del gènere femení, especialment entre els cercles benestants. Això és cert en part. Però també és cert que moltes llibreries propietat d'homes recullen exemplars d'aquest tipus i que alguns passaren, precisament, a la seva vídua¹⁷⁸. Mentre que Elionor de Soler i Elionor d'Esparsa posseïen únicament un únic *Llibre d'Hores* (docs. 227 i 311), Angelina, vídua de Guillem de Santcliment, disposava de tres exemplars d'*Hores* (335, 3 a 5), la qual cosa suposava la meitat dels còdexs de la seva llibreria. Curiosament, el primer era d'*Hores de Flandes*, país europeu que es va especialitzar en aquesta època en l'elaboració de còdexs litúrgics i devocionals, i el tercer, amb caplletres daurades i escrit de mans diferents, va ser realitzat per desig exprés d'Angelina: «a obs de la dita defuncta», segons testimonia el notari que l'enregistrà. A més d'aquests tres còdexs, trobem un nou exemplar del *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis i dos *Evangelis* (335, 1,2 i 6, respectivament).

Al Principat de Catalunya, en aquesta època, un donzell és un membre inferior de l'estament militar. Generalment, els donzells eren els fills de cavallers o magnats que encara no havien estat armats, i així podien arribar a la vellesa. En honors i prerrogatives, però, eren equiparats als cavallers.

Per a aquesta breu anàlisi disposem de tres inventaris de llibres relictos per donzells. El primer, de Joan d'Argentona (doc. 94), és ben pobre: només tres còdexs d'escàs interès per la seva àmplia difusió (un *Llibre d'Hores* i un *Vitae sanctorum*, ambdós en català, i un *Genesis*). Molt més interessants són els que es refereixen a Joan Gener (doc. 108), amb 45 llibres, i a Galceran Montserrat (doc. 253), amb 31. Abans però, unes notes sobre la situació dels llibres. Mentre que Joan de Argentona els té en una «cambra maior del...alberch», Joan Gener els conservava en «una casa [cambra] appellada scriptori» i, concretament, «en una part del scriptori, en los respates de fust con drap de pinzel, pintat de diverses pintures de juntes e de torneys, de largueria de una cana e mije ho entorn...», és a dir, en una mena de moble decorat amb motius de justes i torneigs cavallerescs, i Galceran Montserrat, «en la cambra de la xemeneia».

Crida l'atenció la coincidència d'autors i títols entre ambdós documents. Alguns punts de contacte són, per exemple, el *Breviari d'amor* de Matfré Ermengaut de Béziers (108,1 i 253,19)¹⁷⁹, la *Summa collationum* de Johannes Gallensis (108,4 i 253,5), i uns gustos literaris semblants: unes *Cròniques d'Espanya* i unes *Conquestes dels Reis*, ambdós en català (108,5 i 253,8, respectivament), un *Cançoner* en francès i *Cançoners* en català (108,45 i 253,23,28), un còdex *De les meravelles de la Terra Santa* i un altre de la *Peregrinació a*

¹⁷⁸Un exemple que potser reforçaria la tesi del *Llibre d'Hores* com a lectura típicament femenina és el testament de Caterina, vídua del ciutadà honorat Jaume Colom i filla, precisament, del cavaller Francesc Bertran (doc. 327); alhora, però, aquest document permet saber que l'esmentat còdex havia estat propietat del difunt Colom, el seu marit.

¹⁷⁹El de Joan Gener, segons el notari que el va inventariar, «és lo dit libre istoriat de diverses istòries segons lo *Breviari d'amors*», és a dir, segueix el programa iconogràfic corrent en els manuscrits d'aquest títol.

Terra Santa (108,18 i 253,20), a més de l'afició per Francesc Eiximenis i Ramon Llull.

Mentre que Joan Gener disposava d'una gran varietat d'autors catalans i títols: d'Eiximenis, el *Regiment de prínceps* o *Dotzè del Crestià* i la *Doctrina compendiosa* que se li atribueix (108, 11 i 22); de Llull, la *Doctrina pueril*, el *Fèlix* o *Llibre de meravelles* i un *Llibre contra l'Anticrist* (108, 7,15 i 20); de dos còdexs amb el *De regimine sanitatis* d'Arnau de Vilanova (108, 24,26) i de *lo Somni* de Bernat Metge (108, 29), en Galceran Montserrat en disposava de menys: la *Vita Christi*, en dos volums, i el *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis (253, 1,2 i 4), i, potser, del *Libre de l'Orde de Cavalleria* de Ramon Llull (253, 30), tractat d'indubtable orientació didàctica per a un cavaller.

No voldríem tancar aquest resum sumari sobre aquestes llibreries sense deixar d'esmentar títols importants, per diverses raons, encara no incorporats en l'anàlisi. Joan Gener atresorava, per exemple, unes *Epistolae* d'Ovidius, el *Secretum secretorum* del (Ps) Aristoteles i, potser, un *De agricultura* de Palladius (108, 8,9 i 30); l'enciclopèdia en llengua francesa *le Livre de Sydrac le philosophe* o *Livre de la fontaine de toutes sciences*, esment gairebé únic en tot l'apèndix documental (108,10. Gener també disposava, com hem vist, d'un *Cançonier francès*: 108, 45); i d'altres tres còdexs en català força interessants: un amb els *Fets [o Treballs] d'Hèrcules*, un segon *De perellar de menjar*, mena de tractat de contingut gastronòmic, i un darrer per al *Nodriment d'infants*, mena de text doctrinal per a l'ensenyament dels nens (108, 33,35 i 37, respectivament). No esmentem els *Evangelis*, *Flores sanctorum*, *Llibres d'Hores* i *Saltiris*, la majoria en llengua catalana, que posseïa.

A més dels ja esmentats en paral·lel als de Gener, Galceran Montserrat disposava d'un bon nombre de textos patristics en català (Augustinus, Gregorius Magnus, Hieronymus, Thomas de Aquino, etc), a més d'un exemplar en pla del *De consolatione Philosophiae* de Boethius i un text curiós d'*ars dictandi* per a la redacció de *Litterae missivae* (253, 15 i 25). Per acabar aquest panoràmica descriptiva dels còdexs en poder de donzells¹⁸⁰, esmentarem tres títols que suggereixen una imitació dels gustos de la Cúria reial: un tractat de *Manescalia*, un de *Falconeria* (com interpretar sinó un còdex *De natura d'ocells?*) i, finalment, unes *Ordinacions de la Casa del Rei [Pere III]* (253, 18,22 i 27, respectivament).

Un escuder era, en època medieval, un jove noble, no armat encara cavaller, que acompanyava un cavaller per dur-li l'escut i servir-lo en els seus desplaçaments. Constituïa l'últim esglaó de la jerarquia nobiliària. És el cas de Bernat Conesa (doc. 40), escuder del cavaller de Perpinyà Julià Garrius, a qui va sorprendre la mort en la seva estada a Barcelona el 1410¹⁸¹. En morir, va establir la donació dels tres llibres que portava, un de medicina i dos de devocionals, a favor de Bartomeu Servay, fill de l'argenter Constanci Servay,

¹⁸⁰En principi aliens a la nostra recerca, com hem dit al començament.

¹⁸¹En parlem també en l'apartat de llegats testamentaris (5.1). Per a ampliar la informació sobre els llibres de Conesa vegeu les identificacions.

marmessor testamentari del difunt i persona que l'hostatjava a la Ciutat. Una altra de les clàusules, per exemple, estableix que la resta d'objectes propis d'un escuder de què disposava (armes, roba, etc) siguin per a aquell germà que arribi abans a Barcelona a recollir-los.

3.2. BRAÇ ECLESIASTIC

En parlar abans dels braç eclesiàstic hem dit que, per exemple, entre un canonge de la Seu i un rector d'una parròquia rural, tot i pertànyer ambdós a l'estament eclesiàstic, les diferències poden ésser importants (l'extracció social, la cultura, la capacitat econòmica, etc). A les corts, i dins d'aquest braç, s'aplegaven els representants d'aquest estament. El constituïen les grans dignitats (l'arquebisbe de Tarragona, els bisbes del Principat, els capítols catedrals -a través de síndics elegits-, representants d'algunes ordres militars, els abats dels grans monestirs i els priors d'alguns convents). Són precisament alguns representants d'aquest braç eclesiàstic els que han estat més estudiats a Catalunya.¹⁸²

Membres d'aquest estament com els canonges¹⁸³ i el baix clergat¹⁸⁴ compten ja amb alguns estudis, però encara són pocs. Que la catedral, per exemple, era a l'època que estudiem un «ens propulsor de cultura», si no el més gran, no ho dubta ningú¹⁸⁵. L'Arxiu Capitular de Barcelona recull notícies de donacions de llibres per part de clergues ja des del segle XI; els fons documental de la Seu permet comprovar com durant els segles XIV i XV aquestes notícies de llegats libraris per part de bisbes i canonges són més abundants, i tenim informació pormenoritzada sobre les restauracions, enquadernacions i «encadenaments» de llibres de la biblioteca capitular, a més d'una primerenca normativa sobre la seva instal·lació. Un exemple del nostre apèndix és el del canonge Francesc Castanyer, professor en ambdós

¹⁸²Remeto a l'article de J. ALTURO, «Métodos y posibilidades...», pp. 155-156, per a la bibliografia específica sobre les biblioteques d'aquests dignataris eclesiàstics.

¹⁸³A partir d'aquest moment esmentarem a peu de pàgina, i per ordre cronològic, els estudis que arribin fins a l'any 1475 inclòs, data del darrer document del nostre apèndix i inicis de la impremta a casa nostra. Per als canonges podeu consultar, entre d'altres, els treballs de J.M. MADURELL, «Mestre Felip de Malla», *BRABLB*, 30 (1963-64), pp. 499-626; M. VILALLONGA, «Uns llibres de la biblioteca de Jeroni Pau» (ca. 1475), *Studia in honorem Prof. Martí de Riquer*, II, Barcelona 1987, pp. 221-234; i C.J. WITTLIN, «Testament i inventari del canonge valencià Pere d'Artés (†1440)», dins A. FERRANDO, ed., *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, III, Montserrat 1992, pp. 459-480. Fem notar, a més, que aquests canonges, almenys els dos primers (Malla i Pau) foren famosos per altres coses més destacables que la de formar part del capítol catedral.

¹⁸⁴LL. BATLLE, «Noticias de libros antiguos de servidores de la Catedral de Gerona, 1335-1594», *Hispania Sacra*, 22 (1969), pp. 425-466, i M. CASAS, «La casa i els béns de Berenguer Sespluga, rector de Cardona († 1375)», *Cardener*, 3 (1986), pp. 85-100; altres estudis són el d'A. ARRANZ, «La cultura del bajo clero: una primera aproximación», *AEM*, 21 (1991), pp. 591-604; i J.M. SOTO RÁBANOS, «Disposiciones sobre la cultura del clero parroquial en la literatura destinada a la cura de almas (siglos XIII-XV)», *AEM*, 23 (1993), pp. 257-356.

¹⁸⁵El que figura entre cometes recull parcialment el títol d'un article de l'actual canonge-arxiver de la Seu de Barcelona, mossèn A. FÀBREGA GRAU, «La Catedral, ente propulsor de cultura. La Catedral de Barcelona», *Memoria Ecclesiae IV*, 199, pp. 99-122; ell mateix és autor d'un bon i il·lustratiu fresc sobre *La vida quotidiana a la Catedral de Barcelona en declinar el Renaixement (any 1580)*, Barcelona 1978, amb dades aplicables a aquest període; i J. BAUCCELLS, «L'Església de Catalunya a la Baixa Edat Mitjana», *Acta Historica et Archeologica Medioevalia*, 13 (1992), pp. 427-442.

drets i ardiaca del Vallès, el qual, en el seu testament (doc. 27), donava tota la seva biblioteca particular a la Seu (amb algunes clàusules de reserva, això sí, a favor d'uns parents seus). Molts dels canonges van poder anar a estudiar als Estudis Generals, precisament, per l'ajut econòmic que van rebre per part de la Seu.

En el nostre estudi, els membres de l'Església són una gran majoria, la qual cosa demostra l'interès d'alguns dels seus membres per aconseguir biblioteques particulars; molts d'ells, i a diferència d'altres col·lectius, tenien accés a les biblioteques capitulars i monàstiques, generalment ben proveïdes de títols. La còpia autògrafa, el llegat, el préstec i les compres en encant públic, com veurem, són els principals mitjans per a obtenir-los.

3.2.1. Canonges

Entre el segle XII i el tombant del segle XVI, segons la documentació, a Barcelona hi havia entorn de quaranta (40) canongies amb les seves corresponents prebendes, sis de les quals eren alhora *dignitats* (l'ardiaca major, el degà de la Seu, el cabiscol, l'ardiaca del Vallès, l'ardiaca del Mar i l'ardiaca del Penedès). El que sabem és que, mensualment, els canonges cobraven les rendes de la seva prebenda; si, a més, eren dignitats, calia afegir-hi les rendes que corresponien a la seva dignitat. Cada canonge, entre d'altres drets, en tenia un que el facultava a habitar una casa propietat del Capítol; hem constatat documentalment aquest extrem: molts canonges i beneficiats viuen prop de la Seu.

Tenim una bona representació de canonges, molts d'ells procedents d'importantes famílies barcelonines i amb estudis superiors, com Pere Sesdeus, llicenciat en dret civil (docs. 22-23); Francesc Castanyer, professor en ambdós drets i ardiaca del Vallès (doc. 27); Ponç Taüs (docs. 36 a 38); Martí Moliner, batxiller en decrets i degà de la Seu (docs. 50-51); Nicolau Perer (docs. 55-56); Domènec Ponç, canonge com tots els que he esmentat fins ara i ardiaca major de la Seu (docs. 65-66); Nicolau Conill (doc. 90); Bernat de Sentmenat (doc. 100); Joan d'Esplugues, mestre en arts i medicina (doc. 123); el conegut Felip de Malla, mestre en arts i teologia (docs. 140-141); Gabriel Gombau (doc. 143); Francesc Bertran (docs. 193-194); Arnau Say (doc. 223); Hug de Llobets (doc. 329), i Jaume Oliver, canonge de la Seu de Mallorca (doc. 283) que, pel que sembla, en morir es trobava a Barcelona.

De les biblioteques dels canonges Sesdeus, Castanyer, Moliner, Esplugues i Llobets ja n'hem parlat¹⁸⁶ o en parlarem més endavant¹⁸⁷. Tanmateix, pensem que la del canonge

¹⁸⁶És el cas de les esmentades en els testaments de Francesc Castanyer (doc. 27) i d'Hug de Llobets (doc. 329), recollits en l'apartat que hem dedicat als llegats testamentaris (5.1).

¹⁸⁷Concretament, de les llibreries dels canonges Pere Sesdeus, llicenciat en dret civil (docs. 22-23), de Castanyer, professor «utriusque iuris» (doc. 27) i de Martí Moliner, batxiller en dret canònic (docs. 50-51), en parlem en l'apartat referit als juristes; i de la de Joan d'Esplugues, mestre en arts i medicina (doc. 123), en el referit als metges. En el text que segueix només en parlarem ocasionalment.

i escriptor Felip de Malla, amb més de 60 còdexs (docs. 140-141), alguns dels quals constitueixen esments únics, mereix un tractament diferenciat.

En termes generals, les biblioteques dels canonges de Barcelona es caracteritzen per un nombre variable de volums, entre la desena i el mig centenar, la gran majoria dels quals són textos litúrgics o teològics, en llengua llatina i amb una acurada elaboració codicològica, amb escassos testimonis de textos d'allò que anomenem literatura d'entreteniment (com els clàssics greco-llatins, per exemple)¹⁸⁸ i una gairebé nul·la presència dels autors del país en llengua catalana (per exemple, d'Eiximenis només s'esmenta la *Doctrina compendiosa* que se li atribueix en el llegat que Hug de Llobets realitza al seu nebot Miquel de Soler: 329,1).

Per això és poc il·lustratiu el document referit a Bernat de Sentmenat, amb un únic esment librari, un *Breviarium* portàtil (100,1), que sembla que no acompanyà els altres còdexs de la seva llibreria¹⁸⁹; en concret, aquest còdex es va inventariar «en una cambra dalt del terrat», lloc ben poc apropiat per a l'emmagatzematge de llibres. En els paràgrafs següents desglossarem aquestes idees.

Els textos més abundants, com hem dit, són els de contingut litúrgic i teològic, propis de membres de l'Església com els canonges: entre els litúrgics constatem la *Biblia*, *Breviarium*, *Diurnale*, *Dominicale* o *Sanctorale*, *Missale*, *Processionale*, *Psalterium*, *Sermones*...¹⁹⁰. Voldríem fer esment de dos casos en particular: en el primer cas, sabem

¹⁸⁸És difícil donar una definició de *literatura d'entreteniment* per a aquesta època. Qualsevol dels textos que nosaltres puguem incloure dins d'aquest concepte poseeixen una forta càrrega religiosa o filosòfica gens menyspreable. Així, el *De consolatione*... de Boethius (amb força contingut filosòfic) o el *Ludus scacorum* de Jacobus de Cessolis (una descripció simbòlica de la societat estretament moralitzant), en són un exemple. Els textos dels clàssics greco-llatins, lírics i històrics són, creiem, representants molt més clars d'allò que hom anomena literatura d'entreteniment.

¹⁸⁹Desconeixem, però, el nombre exacte de la resta de volums i el destí determinat pel canonge Sentmenat.

¹⁹⁰Per a facilitar la lectura del text, creiem innecessari oferir el nom de tots els propietaris d'aquests còdexs, per la qual cosa en aquesta nota recollirem els més destacats: per exemple, Ponç Taüs era propietari de tres *Missalii* i d'un *Breviaria* (37,2,4,10 i 9, respectivament); Nicolau Perer de dos *Breviaria* i dos *Psalteria*, un *Diurnale* i un *Processionale* (55, 1,6 i 5,10, 4 i 2, respectivament); Domènec Ponç d'una *Biblia*, un *Breviarium* per a ús de la diòcesi de Lleida, un *Dominicale* o *Sanctorale*, dos *Missalii*, un *Psalterium* (65, 27,18,19,11,13 i 10, respectivament) i una *Summa de vocabulis Bibliae* de Guillelmus Brito (66, 14); Nicolau Conill posseïa un únic *Psalterium* (90, 6) i molts llibres de *Sermones* (90, 7,8,10,16-20,22-24); Bernat de Sentmenat un únic *Breviarium* portàtil (doc. 100); els de Malla (vegeu estudi concret); Gabriel Gombau uns *Evangelia* en pla (143, 1); d'entre el gairebé mig centenar de llibres de Francesc Bertran, molts dels quals eren jurídics, només se n'esmenten tres de litúrgics: una luxosa *Biblia* i un *Breviarium* (193, 48 i 49, respectivament) i una *Tabula Bibliae* (194, 40); a la biblioteca d'Arnau Say testimoniem una *Biblia*, un *Breviarium*, un *Processionale*, dos *Psalteria* i uns anònims còdexs de *Sermones* (223, 1,9,8,4 i 27, 18 i 20, respectivament); per acabar, remetem al text per als còdexs litúrgics propietat del mallorquí Oliver. Molts d'aquests esments constitueixen còdexs luxosos que aconseguiren preus importants en les subhastes que seguiren aquests inventaris, moltes de les quals també s'han conservat (casos de les de Sesdeus, Moliner, Perer, Ponç, Malla i Bertran); en canvi, per a Conill i Gombau només hem conservat aquest document. Tenim també el cas dels tres documents referits a Ponç Taüs: testament, inventari i encant: entre l'elaboració del primer i del tercer document no passaren més de quatre dies! (juntament amb el del notari Bernat Nadal, els dos més complets de tot

que Ponç Taüs, en el seu testament, havia donat un *Missale* de la seva llibreria, escrit per l'escolà reial Miquel de Fonolleres, a l'església de Santa Llúcia de Sicília, amb la clàusula que si hagués algun problema per part del bisbe de Siracusa aquest còdex passaria als seus hereus (36, 2); l'inventari de béns encara recorda aquesta donació i la clàusula (literalment recorda: «lo dit defunt en son testament jaqueix a Santa Lúcia de Cicília, ab certa condició en lo dit testament continguda»: 37, 2); pel que dóna a entendre el tercer document, la subhasta, hi va haver algun problema, ja que els hereus de Taüs van recuperar i vendre aquest *Missale* quatre anys més tard (38, 4); de Taüs són també dos *Missale* que, en el moment de la seva mort, eren en poder de dos il·luminadors: un desconegut Joan, «illuminator librorum domini Regis», i Domènec Adzuara (36,1 i 37,10, respectivament), i, finalment, un amb la *Llegenda de Nadal*¹⁹¹ i un text litúrgico-protocol·lari sobre *Com lo Rey se deu coronar* (38,2 i 3 respectivament).¹⁹²

En el segon cas, la biblioteca que estudiem és la d'un canonge de Mallorca, Jaume Oliver, a qui sembla que la mort va sorprendre a Barcelona (la qual cosa explicaria també el poc nombre de còdexs de la seva llibreria); entre els cinc còdexs que posseïa es van anotar el *Breviarium* «en què fahia offici lo dit deffunt», un *Missale* i una *Biblia*, «de pocha talla», fet que explica la seva «letra, molt manuda» (283, 1,3 i 4, respectivament).

Entre els de contingut teològic trobem, per ordre d'aparició, textos com els que posseïa Domènec Ponç: el *Compendium theologiae* de Thomas de Aquino, el *Manipulus florum* de Thomas Hibernicus i la *Summa collationum* de Johannes Gallensis (65, 21,26 i 28 respectivament); el *In primum Sententiarum* de Johannes Duns Scotus que posseïa Nicolau Conill (90, 3); els de la ben nodrida llibreria de Francesc Bertran: les *Epistolae* de Hieronymus, un d'Hugo de Sancto Victore el nom del qual desconeixem i els *Dialogi* de Gregorius Magnus, (193, 6,20 i 22 respectivament), i, per a no estendre'ns massa, alguns dels que identifiquem a la biblioteca d'Arnay Say: el conegut i difós text *Super sententiarum quattuor libros* de Petrus Lombardus per duplicat, objecte de glossa per altres autors, el *Pastorale*, també de Gregorius Magnus, i el *De arrha animae* d'Hugo de Sancto Victore (223, 2 i 3, 16 i 25 respectivament).

Entre els devocionals hem trobat poc exemples: un *Llibre d'Hores* de Perer (55, 11), un *Flores sanctorum* de Ponç (65, 3), o els *De virtutibus et vitiis* de Say (223, 6), un dels

l'apèndix documental).

¹⁹¹En Gabriel Gombau, per exemple, també tenia una *Llegenda de les matines de Nadal* (143, 5).

¹⁹²Com ja indiquem en l'anàlisi dels documents, Taüs sembla pròxim al cercle reial: no només coneix aquests dos il·luminadors reials i l'escolà Fonolleres, sinó que també tenia «diversos coerns...de diverses obres, los quals segons que dix eren del Senyor Rey» (37, 3), i a més se n'esmenten d'altres que eren propietat de Ramon Tuxèn, beneficiat de la capella reial (37, 5-8).

pocs exemples en català, i d'Hug de Llobets (329, 3)¹⁹³. Reiterem la idea que són aquests còdexs, els més estretament relacionats amb la condició eclesiàstica del seu propietari, els que es troben més ben representats en les biblioteques i amb un predomini de la llengua llatina (només en el cas que el canonge hagi cursat estudis superiors, generalment en dret canònic, la biblioteca pot rebre el qualificatiu de biblioteca jurídica davant del gran nombre de textos d'aquesta naturalesa).

En canvi, són ben pocs els textos d'allò que hem anomenat literatura d'entreteniment: només tenim els exemples de la *Historia destructionis Troiae* de Guido de Columna, en llatí, que havien pertangut a Domènec Ponç (65, 6)¹⁹⁴ i a Nicolau Conill (90, 29); Ponç era també el propietari de l'únic testimoni entre els canonges del *Ludus scacorum seu De moribus hominum et officiis nobilium* de Jacobus de Cessolis (65, 29); el Boethius, *De consolazione Philosophiae*, en versió catalana, propietat de Gabriel Gombau (143, 2) i un altre, la llengua del qual desconeixem, que havia pertangut a Hug de Llobets (329, 1). I, finalment, el *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaut de Béziers, que posseïa Say (223, 7).

Els clàssics greco-llatins són més aviat rars. Així, per exemple, Nicolau Conill posseïa una *Ethica* d'Aristoteles i Gabriel Gombau un dels molts textos que se li atribueixen: el *Secretum secretorum* (90,9 i 143,6 respectivament). Gombau, a més, era també el propietari d'un interessantíssim còdex, el *De agricultura* de Palladius (143, 7), la llengua del qual no podem precisar¹⁹⁵. Sens dubte, si hi ha un canonge interessat pels clàssics, és en Francesc Bertran¹⁹⁶. No només era el propietari de dos còdexs amb les *Comoediae* de Terentius i d'un altre amb les de Plautus (193,7,11 i 194,29 respectivament), sinó que a més va copiar de forma autògrafa, i a partir dels models que posseïa, una desena de quaderns del primer comediògraf esmentat, Terentius (193, 46) i mitja dotzena de les *Epistolae* de M.T. Cicero (193, 47). D'aquest autor posseïa un còdex sencer homònim, altres dos amb les *Epistolae ad familiares* i un darrer amb les *Orationes* (193, 8,30 i 39, 43 respectivament). Per acabar amb els clàssics de la biblioteca de Bertran, tenim la notícia d'unes *Epistolae* de

¹⁹³Recordem que les llibreries d'alguns dels canonges estudiats en altres apartats (vegeu nota 183) també contenen altres textos litúrgics, teològics i devocionals.

¹⁹⁴Es dona la circumstància que aquest còdex el va adquirir el ciutadà honrat Ferrer de Gualbes en la subhasta pública (66,4) i, en el seu inventari de béns, també conservat, encara hi consta (89, 14), la qual cosa ens ha permès conèixer la llengua en què estava escrit (els títols en català de l'inventari i encant de béns relictos per Ponç indueixen, per tant, a error i són un exemple més de la precaució amb què cal establir a l'hora d'establir la llengua en què estava escrit un text a partir només del seu títol i sense altres dades complementàries -com ara descripcions del tipus «en pla, en romanç, en vulgar cathalà...» o *l'incipit i/o explicit*).

¹⁹⁵Recordem que des del segle XIV existia una versió catalana.

¹⁹⁶Hem d'exceptuar el cas de Felip de Malla, que estudiarem de forma detinguda més endavant, els múltiples viatges del qual li permeteren l'adquisició d'alguns dels seus llibres, testimonis únics. Després de la llibreria de Malla, la de Bertran és la que posseeix un major nombre de còdexs, amb un total de 49 (molts dels quals són inclosos en la subhasta, aquesta amb un total de 45 notícies).

Seneca (193, 24).

En la introducció ja hem esmentat el cas dels canonges-juristes Pere Sesdeus, Francesc Castanyer i Martí Moliner, amb llibreries en què el nombre de còdexs jurídics és importantíssim. Si els hem estudiat dins del grup de juristes és perquè la documentació ens ha facilitat el seu grau acadèmic. Hi ha, però, d'altres casos entre els canonges en què sospitem l'existència d'uns estudis superiors, tot i que la documentació no ens els ha proporcionat. Recordem també el que hem dit sobre l'origen benestant de molts dels canonges barcelonins i sobre les dispenses de què gaudiren per a estudiar a l'Universitat sense perdre la remuneració que els corresponia pel fet de pertànyer al Capítol. Pensem que és el cas de Domènec Ponç i de Francesc Bertran, ambdós amb una presència «anormal» de textos jurídics, majoritàriament de dret canònic. El terme emprat, «anormal», es comprendrà després d'exposar la relació de títols i autors d'aquestes llibreries i comparar-los amb els dels altres canonges.

Domènec Ponç era, a més de canonge, ardiaca major de la Seu, és a dir, ostentava la *dignitat* més important de les sis de què constava el Capítol barceloní, la qual cosa suposava, a més d'un major prestigi entre els membres de l'estament eclesiàstic, una major remuneració econòmica. Un dels requisits per a accedir a aquesta *dignitat* era una formació superior. Creiem que Ponç havia cursat estudis de dret canònic: no només tenia alguns dels principals textos del *Corpus Iuris Canonici* (com les *Decretales* i el *Sextus*: 65, 2 i 9), sinó que també tenia textos de canonistes reconeguts: el *Casus breves in decretales* de Raymundus de Salgiis, la *Summa* de Ramon de Penyafort, la *Margarita decreti seu Martiniana* de Martinus de Tropau i l'*Oculus seu elucidarius Summae Hostiensis* de Berengarius Fredoli Biterrensis (65, 5,12,23 i 25 respectivament), a més d'alguns dels títols més famosos de la literatura processal: el *De regulis iuris* de Dinus de Mugello, un text de Johannes de Blanosco, el títol del qual no ens és proporcionat, l'*Ordo iudiciarius* d'Aegidius de Fuscarariis i l'*Inventarium seu Repertorium Speculi [iudiciali]*, un nou text de Berengarius Fredoli Biterrensis (65, 7,8,17 i 30 respectivament). Fins i tot tenim un quadern amb les *Constitutiones ecclesiae Valentiae*, amb un curiós «cordó de fil blanc e blau, ab un poc de sera, la qual paria que fos segell», i una desconeguda *Tabula iuris* (65, 1 i 15). No hem identificat cap text de dret civil.

Més nombrosos són encara els textos jurídics en poder de Francesc Bertran, de qui només coneixem la pertinença al Capítol barceloní. Disposava d'alguns dels textos bàsics del *Corpus Iuris Civilis*, com el *Codex*, l'*Infortiatum*, el *liber Feudorum-Authentica* i el *Volumen* (193,15,17,40 i 194,2 respectivament), a més d'una imprecisa *Summa super Codicem* (193, 23). Però el més important, en nombre i qualitat, el constituïa el lot de textos del *Corpus Iuris Canonici*. A més dels textos bàsics, com les *Clementinae* (193, 2,21), les *Decretales* (193, 1) i el *Sextus* (193,21 i 194,42), tenia alguns dels principals comentaris (per ordre d'aparició): la *Lectura in Decretales, prima et secunda pars* i la *Summa super Decretalibus* d'Henricus de Segusia (193, 3,4 i 5), la *Margarita decreti seu Martiniana* de Martinus de Tropau (193,9), la *Lectura super Decretalibus* de Vincentius Hispanus (193, 18), el *Casus Decretalium* de Bernardus Compostellanus (193, 19), la *Summa super rubricis Decretalium*

de Gaufridus de Trani (193, 25,36), la *Summa super certis casibus Decretalium* de Johannes Hispanus (193, 26), el *Casus breves in Decretales* de Raymundus de Salgiis (193, 38) i unes anònimes *Summa super Decretum* i *Lectura super Decretalium* (193, 29 i 41 respectivament). La relació de còdexs jurídics la completen una *Summa iuris* de Monaldus, una *Summa* de Roffredus Beneventanus, dues notícies del *De actionibus* de Johannes de Blanosco i un problemàtic text de Pillius (193, 10,16, 32 i 34, 45), a més d'un *Summarium super Constitutiones Cataloniae*, un còdex amb els *Usatici et Constitutiones Cataloniae* i un d'*Usatici Barchinonae* (193, 12,27 i 31 respectivament) i d'altres textos jurídics, la descripció notarial dels quals no en permet la identificació. Dificilment es poden entendre les llibreries de Ponç i de Bertran, amb una bona representació de títols de dret canònic, si no és en base a una hipotètica formació universitària.

En contrast amb aquestes llibreries tenim notícia d'unes *Constitutiones diocesis Barchinonae* i un *Libelli super iure canonico et civili* de Roffredus Beneventanus que posseïa Nicolau Perer (55, 7 i 12); unes *Decretales*, «velles, totes mullades, de poca valor», un *Sextus* i una *Summa super Decretales*, textos de dret canònic, que havien estat propietat de Nicolau Conill (90, 15,26 i 27 respectivament); i, per acabar, d'unes *Constitutiones capitulares* i d'unes *Constitutiones sinodales et provinciales* de Gabriel Gombau (143, 3 i 4) i d'Arnau Say (223, 24 i 28), respectivament; el canonge Say era també propietari d'un curiós còdex de *Sentències de llüïsmes i divisió de aquells* (223,23), una mena de recull de resolucions judicials relacionades amb el dret català del llüïsme.

Per acabar amb la relació de textos presents a les llibreries dels canonges hauríem d'esmentar un còdex de Petrus de Vineis, autor d'*ars dictandi*, el títol del qual no ens és facilitat, en poder de Domènec Ponç (65, 31), un bon nombre de llibres de *Logica* i de *Philosophia* de Conill (90, 1,4,5,12 i 2,12 respectivament) i, potser record dels temps d'aprenentatge, una *Doctrina Catonis*, és a dir, els *Disticha* del (Ps) Cato, propietat d'Arnau Say (223, 17).

La biblioteca de Felip de Malla es caracteritza tant pel gran nombre de còdexs, un total de seixanta-sis (66), com per la significació d'alguns, molt possiblement adquirits mentre estudiava Teologia a París, estudis que expliquen també la nombrosa presència d'obres d'aquesta temàtica, i en el transcurs dels seus viatges com a ambaixador reial a Nàpols.¹⁹⁷

A la Universitat de París Malla va estudiar arts i teologia, especialment els *libri Sententiarum* de Petrus Lombardus. Per aquesta raó posseïa diversos textos relacionats amb aquest títol: per exemple, el *In tercio libro Sententiarum* d'Alexander de Halis, el *Commentum in secundum, tercium et quartum Sententiarum* de Thomas de Aquino en tres volums, el *In primum Sententiarum* de Johannes Duns Scotus i, finalment, el text homònim

¹⁹⁷Malauradament, l'inventari de béns de Malla s'ha perdut i el coneixem gràcies al treball de J.M.MADURELL, «Mestre Felip de Malla...», que dona la transcripció però que no entra en l'anàlisi de les obres enregistrades.

de Durandus de Sancto Porciano (140, 4,9,37,11,33 i 45 respectivament). A més d'aquests textos de contingut teològic, en posseïa d'altres: de Thomas de Aquino col·leccionava la *Summa theologiae, prima pars, prima secundae, tertia pars i quarta pars* (140, 2,5,6 i 141,12 respectivament), el ja esmentats volums sobre els *libri Sententiarum* (el darrer dels quals, curiosament, escrit «de letra menuda mal formada») i unes *Quaestiones de veritate* (140, 15); d'Agustinus, unes *Retractationes* i el conegut *De civitate Dei* (140, 8 i 18); de Bernardus Claraevallensis, uns *Sermones super Cantica canticorum* (140, 10); de Johannes Friburgensis, la seva *Summa confessorum*, també coneguda com *Summa Johannina*, i un anomenat *Prologus* (140, 16 i 56); d'Hugo de Sancto Victore, el *De sacramentiis* (140, 20); de Gregorius Magnus, els *Moralia* i els *Dialogi* (140, 25 i 49); de Ludolphus Saxo, «el Cartoixà», un *De vita Christi* en 3 volums (140, 26,27); de Johannes de Columna, el *Mare historiarum* (140, 29); d'Isidorus Hispalensis, el *De summo bono seu Sententiae* (140, 38); d'Stephanus de Borbone, el *De septem donis Spiritus Sancti* (140, 43); i de Guillelmus Alverniensis, la *Rhetorica divina* (140, 47), entre d'altres, molts dels quals eren fàcils d'obtenir dels *stationarii* establerts entorn de la Universitat parisenca. Pensem que fou aquesta accessibilitat la que li va permetre comprar alguns còdexs que constitueixen esments únics en el nostre apèndix: pensem en unes *Revelationes celestis sanctae Brigidae*, escrites de «letre avinyonenca», en el *Roman de la Rose*, text en francès, en vers i historiat, i, finalment, en unes *Epistolae ad Carolum VI regem Francorum* de Nicolaus de Clamangiis (140, 19,30 i 34 respectivament); del darrer còdex, per exemple, podem dir a més que el seu autor, Nicolaus de Clamangiis (†1437), encara era viu en el moment en què es va elaborar l'inventari de Malla (†1431), que fou teòleg, rector de la Universitat de París i posteriorment secretari del papa Benet XIII. Sobre la problemàtica de la potestat papal enfront de la d'altres poders temporals, Malla tenia també algun text (com un *De potestate Papae et imperatoris*: 140,17).

D'entre els textos purament litúrgics destacaríem una *Biblia* (140, 1), que va comprar «lo Senyor Rey» pel preu elevadíssim de 66 lliures i mitja!¹⁹⁸, i una *Postilla super Bibliam* de Nicolaus Lira, en quatre volums (140, 7,32), que també va aconseguir un preu molt elevat: entorn de 55 lliures per exemplar, a més d'un *Processionale*, un *Ordinarium nuptialis*, un *Missale* «jaquit per lo dit defunt en la sgléya del Pi» i un darrer *Missale votivum* (140, 22,60,65 i 66 respectivament).

De contingut eclesiàstic, més aviat devocional, eren també una *Summa de vitiis* i una *Summa de virtutibus*, en dos volums cadascuna (140, 23,52 i 24,28 respectivament). Sorpren no trobar entre els més de seixanta còdexs, cap *Llibre d'Hores* o *Flores sanctorum*. A la seva llibreria trobem també un llibre de *Sermons fets davant el Papa*, amb un recull de la predicació erudita, acadèmica i àulica de Malla, i d'altres més genèrics de *Sermones* (140, 13 i 44,51,53-54,61-62 respectivament).

Malla posseïa també textos normatius: un *Decretum* en dos volums (140, 21), potser

¹⁹⁸Vegeu el que diem més endavant sobre la subhasta de llibres i alguns dels seus compradors.